

Het praktische nut van een militaire theorie bij Clausewitz

Erasmus Universiteit Faculteit Wijsbegeerte

Mart Verhage

14-4-2015

Begeleider:	Paul Schuurman
Adviseur:	Tim de Mey
Aantal woorden:	21752
Aantal studiepunten:	60 ECTS

1. Inhoudsopgave

Titelpagina

- 1 Inhoudsopgave – pp. 1
- 2 Inleiding – pp. 2-3
- 3 Het praktische nut van een militaire theorie – pp. 3-5
- 4 Het doel en de middelen – pp. 5-7
 - 4.1 De obstakels voor een militaire theorie – pp. 7-9
 - 4.2 De militaire theorie van Lloyd en Von Bülow en Clausewitz' kritiek hierop – pp. 9-13
- 5 Aristoteles en Kant met betrekking tot Clausewitz – pp. 13-14
 - 5.1 Aristoteles – pp. 14-18
 - 5.2 Kant – pp. 18
 - 5.2.1 Theorie en praktijk – pp. 18-20
 - 5.2.2 Genie – pp. 21-25
 - 5.2.3 Rogers en Sumida – pp. 25-27
 - 5.2.4 Samenvatting en Conclusie – pp. 27-28
- 6 Leren door middel van kritische analyse en het analyseren van geschiedenis – pp. 28-29
 - 6.1 Kritische Analyse – pp. 29-34
 - 6.2 Geschiedenis en *Reenactment* – pp. 34-40
- 7 Conclusie – pp. 40-41
- 8 Bronvermelding – pp. 41-42

2. Inleiding

Deze scriptie is een studie naar het praktische nut van een militaire theorie in *On War*, het magnum opus van Carl von Clausewitz, waarin de Pruisische militair zijn ideeën en observaties over het fenomeen oorlog uiteenzet.

Carl Philip Gottlieb von Clausewitz werd geboren in 1780 te Burg bei Magdeburg in Pruisen. Zijn militaire carrière begon in 1792 en het jaar daarop zag hij al actie toen de Franse Revolutie uitbrak. Tijdens zijn verblijf in Berlijn studeerde hij aan de officiersacademie en vergaarde hier kennis over een wijde variëteit aan onderwerpen die hem later zouden helpen in het schrijven van *On War*. De oorlog van 1806 tussen Frankrijk en Pruisen liep slecht af voor het Pruisische leger. Zij werden verslagen en er werden onder de Pruisische soldaten veel krijgsgevangenen genomen, waaronder Clausewitz. Na zijn terugkeer naar zijn vaderland hielp Clausewitz mee aan de wederopbouw van zijn land naar de kracht die het origineel had moeten bezitten, maar het oude en sterke Pruisen leek niet terug te keren. Clausewitz werd ontevreden en bood het Russische leger zijn diensten aan. Napoleon was met zijn leger naar Rusland aan het marcheren, waar Clausewitz een kans zag tegen de Franse generaal te vechten. De veldtocht van Napoleon liep slecht af en Clausewitz zou nog in vele veldslagen tegenover de Franse generaal komen te staan, waaronder de befaamde slag van Waterloo. In 1818 werd hij aangesteld als hoofd van de Pruisische militaire academie, ondanks het feit dat hij uit de gratie was gevallen bij de Pruisische koning wegens zijn vertrek naar Rusland. Hieruit blijkt zijn academische capabiliteit die hij over heeft moeten brengen op jonge pupillen. Zijn werk aan *On War* maakte in deze tijd grote vooruitgang. In 1830 werd Clausewitz terug het Pruisische leger in geroepen als stafchef, maar deze aanstelling zou niet van lange duur zijn. In 1831 liep hij cholera op en stierf hij niet veel later aan de complicaties van deze ziekte.¹

De gedachten van Clausewitz zijn van grote invloed geweest op de militaire theorieën die na zijn tijd zijn opgesteld. Zelfs in de moderne oorlogen die worden gevoerd met technologisch geavanceerde wapens, ver ontwikkelende strategieën en tactieken, heeft *On War* zijn relevantie nog steeds niet verloren. Het boek wordt vandaag de dag gebruikt door militaire denkers om hun eigen theorieën vorm te geven en te verbeteren. Het gedachtegoed van Clausewitz is zo belangwekkend omdat hij een vernieuwende kijk ontwikkelt op theorie en het educatieve proces dat zich aan het fundament van theorie bevindt. Bernard Brodie, een bekend Clausewitz-commentator, legt de manier waarop Clausewitz nadenkt mooi uit wanneer hij zegt dat 'Clausewitz invites his readers to ruminate with him on the complex nature of war'².

Dit citaat laat goed zien dat de manier van denken die Clausewitz bezigt afwijkt van de norm, die gold onder zijn voorgangers en tijdgenoten, omdat hij wil nadenken over oorlog zelf, niet over statische regels en doctrine die oorlog zouden leiden. Hij slaat een nieuwe weg in door theorie, praktijk en educatie op een succesvolle manier met elkaar in verband te brengen. Dit doet Clausewitz omdat hij ziet dat voorgaande militaire theorieën tekort schieten op de punten waar theorie zich juist zou moeten laten gelden. Wanneer oorlog gevoerd moet worden, bijvoorbeeld op het niveau van de generaal, wordt de theorie zodanig complex dat vele denkers hun uitweg vinden in starre regels en doctrines. Deze denkwijze vindt Clausewitz ontoereikend om tot een goede theorie te komen omdat regels en doctrine het menselijk handelen nooit perfect kunnen vatten.³ Theorie moet iets anders

¹ Voor een uitgebreide biografie, zie *Clausewitz and the State*, van Peter Paret.

² Brodie, *The continuing relevance of On War*. P. 57

³ *On War* B 2, Ch 2, p. 136 (Bij verwijzingen naar *On War*, verwijs ik verkort naar de editie van Paret, P. en Howard, M. B staat voor Book, en Ch voor chapter.)

zijn dat recht doet aan dit menselijk handelen en aan de praktijk waarin dit handelen zich manifesteert. Deze moeilijkheden, waarop Clausewitz in zijn theorie stuit, probeert hij te overwinnen door educatieve waarde toe te kennen aan theorie, waardoor theorie een studie wordt in plaats van een doctrine.⁴

De studie van oorlog vindt plaats door de praktijk te bestuderen, waarbij er voorbeelden kunnen worden gedistilleerd uit voorgaande veldslagen en aan oorlog relevante gebeurtenissen. Clausewitz haalt zijn lesmateriaal dus uit de geschiedenis. De rol die hij aan geschiedenis geeft is daarom van zeer grote invloed; het is de bron waaruit geleerd kan worden.⁵ Dit leren wordt een activiteit door wat Clausewitz kritische analyse noemt; dit is de toepassing van theorie op ware gebeurtenissen.⁶ Via kritische analyse kan er uit de geschiedenis worden geleerd omdat de geschiedenis voorbeelden aanlevert. Deze voorbeelden kunnen vervolgens worden geanalyseerd en gebruikt door de lerende officier om mee te oefenen.

Om te ontkomen aan de moeilijkheden die het ontwikkelen van een goede theorie zo complex maken, probeert Clausewitz een nieuw doel aan theorie toe te kennen. Omdat psychologische factoren theorie zo complex maken, moet een goede theorie deze menselijke factoren kunnen verklaren. Deze problematiek gingen voorgangers en tijdgenoten van Clausewitz uit de weg omdat deze volgens hen niet interessant was voor oorlog of omdat menselijke factoren te moeilijk zouden zijn en daarom niet bestudeerd konden worden. Clausewitz ziet het belang van psychologische factoren en bestudeert deze in samenhang met de doelen en de middelen van de betreffende actoren.⁷

De onderwerpen die hierboven zijn aangestipt zullen ter verdieping van de hoofdvraag dienen. De vraag die centraal zal staan in deze scriptie heeft te maken met Clausewitz' verfrissende manier van denken over oorlog en theorie. Ik zal onderzoeken wat het praktische nut van een militaire theorie bij Clausewitz is. Dit is de hoofdvraag; elk hoofdstuk zal in het teken staan van deze vraag en zal verduidelijking van dit vraagstuk bieden.

3. Het praktische nut van een militaire theorie

In dit hoofdstuk zal ik laten zien wat het praktische nut van een militaire theorie is bij Clausewitz. Hiervoor moet duidelijk worden wat theorie en praktijk betekenen voor de Pruisische denker en hoe hij de begrippen in *On War* gebruikt. De eerste vraag die beantwoord moet worden is welke rol theorie speelt in het denkwerk van Clausewitz en hoe een militaire theorie mogelijk is na de barrières die overwonnen moeten worden.

Theorie kan worden gedefinieerd als 'een hypothese ter verklaring van een of meer verschijnselen, gegevens of feiten.'⁸ Een hypothese is een veronderstelling die aan kan worden gedragen als een waarschijnlijke verklaring voor een te onderzoeken probleem. Wanneer verschijnselen een zekere regelmaat vertonen, dan is het mogelijk hier een theorie over te maken.

⁴ *On War* B 2, Ch 2, p. 141

⁵ *On War* B 2, Ch 6, p. 170

⁶ *On War* B 2, Ch 5, p. 156

⁷ *On War* B 2, Ch 2, p. 142

⁸ Kate, ten (2007) p. 507

Whenever an activity deals primarily with the same things again and again – with the same ends and the same means, even though there may be minor variations and an infinite diversity of combinations - these things are susceptible of rational study.⁹

Deze regelmaat creëert een fundament om universele uitspraken te doen, want theorie moet zich bezighouden met gedachtegoed dat boven de praktijk uitstijgt. Theorievorming is volgens Clausewitz een abstracte activiteit over de ontelbare mogelijkheden die zich kunnen afspelen in de praktijk.¹⁰ De definitie die Clausewitz geeft aan theorie komt overeen met de moderne definitie van theorie. Theorie moet hypotheses met verklaringskracht kunnen stellen over de praktijk, zodat we deze complexe praktijk helder kunnen aanschouwen. Clausewitz zegt niet dat een theorie alleen een verzameling van regels is, want regels lijken voor Clausewitz te snel op doctrines en de daarmee verbonden fouten wil hij juist vermijden.

In het geval dat theorie incompleet of inadequaat is, kan een onderzoeker de theorie versterken met het uitvoeren van experimenten en het opdoen van ervaring. Zowel experimenteren en ervaren zijn praktische handelingen. Een theorie staaft zich dus aan de hand van de praktijk. Als een theorie verkeerde dingen zegt over de praktijk dan is deze niet goed. Door het experimenteren en ervaren kan men juist meer theorie vergaren; in de praktijk ligt de sleutel tot een goede theorie.

Clausewitz ziet in dat het begrip van regels komt door het opdoen van ervaring of het leren van een goede theorie. Dit betekent dat hij zich moet richten op een educatieve theorie die ruimte biedt voor het vergaren en implementeren van de opgedane kennis.

Omdat theorie een educatieve rol krijgt in plaats van een regelgevende rol wordt het accent verlegd; theorie moet onderwijzen en verhelderen. Clausewitz verduidelijkt deze functie door te zeggen dat ‘theory should cast a steady light on all phenomena so that we can more easily recognize and eliminate the weeds that always spring from ignorance.’¹¹

De bovenstaande citaten zijn dus duidelijk over het nut van theorie; zij moet de fenomenen verduidelijken omdat er aspecten zijn die herhaaldelijk terugkeren en zodoende bestudeerd kunnen worden. De basis voor een goede theorie ligt in de praktijk, want een theorie moet immers de praktijk bestuderen. Uit *On War* is op te maken dat Clausewitz met de praktijk doelt op de realiteit, de wereld en de ervaring die men hierin op kan doen. Omdat theorie de werkelijkheid moet verduidelijken, moet theorie dicht bij de praktijk blijven en deze kunnen analyseren aan de hand van de enige methode om de praktijk te kunnen begrijpen: de ervaring. In een ongepubliceerd manuscript verwoordt Clausewitz zijn streven om abstracte theorie zo dicht mogelijk bij de praktijk te houden:

Just as some plants bear fruit only if they don't shoot up too high, so in the practical arts the leaves and flowers of theory must be pruned and the plant kept close to its proper soil – experience.¹²

Clausewitz wil een goede theorie postuleren zodat deze toereikend is om een studie naar oorlog te leveren aan de hand van ervaring.

We hebben gezien dat theorie voor Clausewitz een praktisch aspect heeft omdat zij altijd dicht bij de realiteit moet blijven zich vorm moet geven door middel van ervaringen. Deze ervaringen en het bestuderen van de realiteit laten zien dat er aspecten die met oorlog te maken hebben herhaaldelijk terugkeren. Volgens Clausewitz betekent dit dat er een studie mogelijk is naar deze

⁹ *On War* B 2, Ch 2, p. 141

¹⁰ *On War* B 2, Ch 2, p. 141

¹¹ *On War* B 8, Ch 1, p. 578

¹² ‘To an unpublished manuscript on the theory of war’ – in *On War*, p. 61

aspecten en dat er dus een theorie kan worden gevormd; er kunnen steekhoudende dingen worden gezegd over oorlog. Voor Clausewitz is theorie een educatief hulpmiddel dat de praktijk moet verklaren op een abstract niveau om hiermee te kunnen leren. Het is om deze reden dat theorie zo belangrijk voor Clausewitz is, het is het enige hulpmiddel dat ons succesvol kan leren om te gaan met onderwerpen die we niet kunnen leren tenzij we ons in de gevarezone werpen. Een officier die bekwaam wil worden in het oorlogvoeren zal hiermee moeten oefenen. Ook in tijden van vrede, wanneer er simpelweg geen mogelijkheden zijn ervaring op te doen in de oorlog, zal een officier zichzelf bekend moeten kunnen maken met dit onderwerp. Het is juist op deze manier dat theorie zich nuttig kan maken. Het is de officier die oorlog zal moeten voeren, die zijn vaardigheden moet tonen in het dirigeren van de strijd. Maar omdat het voeren van oorlog een complexe bezigheid is, vereist dit oefening en training om beter te worden en de complexiteit te overzien en te beheersen:

It [Theory] is meant to educate the mind of the future commander, or, more accurately, to guide him in his self education, not to accompany him on the battlefield; just as a wise teacher guides and stimulates a young man's intellectual development, but is careful not to lead him by the hand for the rest of his life.¹³

Clausewitz legt hier uit dat theorie als hulpmiddel dient, niet als doctrine. Een doctrine kan statische uitspraken doen over de praktijk, maar kan niet als educatief middel dienen. Theorie moet de officier namelijk zelf leren denken, zodat hij, eenmaal op het slagveld, goede beslissingen kan maken. In dit proces heeft theorie een nut: het kunnen analyseren wat er moet gebeuren in een bepaalde situatie zonder dat er klakkeloos boekwerken met regels worden toegepast. Want op het slagveld moeten de beslissingen snel worden genomen, een gevecht kan in een oogwenk gewonnen of verloren worden en dus is het aan de officier om deze momenten te anticiperen en correct te handelen. Ik denk dat Clausewitz, met zijn eigen ervaring op het slagveld, een goed beeld weet te schetsen van een theorie die ervoor moet zorgen dat het denken van een officier wordt voorbereid op het heetst van de strijd. Oplossingen zijn niet van tevoren gegeven, het slagveld is een puzzel die een geoefende officier zelf in korte tijd op moet lossen. Hierin ligt het praktische nut van een militaire theorie. In de afwezigheid van de mogelijkheid ervaring op te doen op het slagveld, zal er een vervanging moeten zijn die de officier in staat stelt zichzelf te ontplooien in zijn expertise. Deze vervanging is theorie. Het praktische nut van een militaire theorie is dat deze een lerende officier klaarstoomt voor de praktijk; theorie is een leermeester die optreedt wanneer er geen ervaring kan worden opgegaan in praktijk maar er toch affiniteit met de militaire wereld moet worden verkregen.

4. Het doel en de middelen

In *On War* stelt Clausewitz dat theorie zich moet concentreren op het bestuderen van het doel en de middelen. We hebben gezien dat het praktische nut van een theorie ligt in het feit dat theorie kan dienen als educatief middel voor de lerende officier. Oorlog is een menselijke bezigheid. Dit betekent dat een theorie over oorlog een menselijke invalshoek nodig heeft om elk aspect van deze oorlog zo goed mogelijk te kunnen verklaren. Hoewel deze invalshoek een theorie uiteindelijk beter zal maken, bemoeilijkt hij de ontwikkeling van een theorie in hoge mate. Zodra een theorie in contact komt met menselijke factoren, bijvoorbeeld morele of psychologische factoren, wordt theorie moeilijker.¹⁴ Clausewitz is een van de eerste militaire denkers die zich inzet voor een theorie die het menselijke aspect van oorlog recht doet. Hij zet zich af tegen zijn voorgangers die weinig tot geen aandacht

¹³ *On War* B 2, Ch 2, p. 141

¹⁴ *On War* B 2, Ch 2, p. 136

hadden voor de psychische factoren in een theorie omdat deze te moeilijk of overbodig werden bevonden. De moeilijkheden ontstaan wanneer een theorie het menselijke vlak raakt. De kritiek die Clausewitz uitoefent op zijn voorgangers laat het belang van het doel en de middelen in zijn theorie zien. Dit belang wordt duidelijk wanneer de functie van theorie wordt verwoord door Clausewitz:

Theory will have fulfilled its main task when it is used to analyze the constituent elements of war, to distinguish precisely what at first seems fused, to explain in full the properties of the means employed and to show their probable effects, to define clearly the nature of the ends in view, and to illuminate all phases of warfare in a thorough critical inquiry.¹⁵

Het bovenstaande citaat is een van de belangrijkste uitspraken van Clausewitz in *On War*, het vermeldt waar een goede theorie aan moet voldoen volgens Clausewitz. Hij legt de nadruk op het doel en de middelen, omdat dit de concrete aspecten van de praktijk zijn die bestudeerd moeten worden. Doelen en middelen zijn de krachten achter een bepaald fenomeen, in dit geval oorlog, die een zekere regelmaat in zich hebben. We hebben al gezien dat er volgens Clausewitz pas een theorie kan worden gevormd wanneer deze terugkerende fenomenen bestudeert, ook al zijn deze kenmerken erg complex.

Een theorie moet de eigenschappen en de effecten van de middelen uitleggen en de aard van de doelen kunnen definiëren. Waarom zijn het doel en de middelen zo belangrijk voor Clausewitz in het vormen van een goede theorie? Om deze vraag te beantwoorden zal ik eerst kijken wat het doel en de middelen betekenen voor Clausewitz, dan welke moeilijkheden Clausewitz ziet in het succesvol maken van een theorie en als laatste de theorie van de voorgangers van Clausewitz bespreken.

Clausewitz spreekt in het bovenstaande citaat over de middelen die ingezet worden en de aard van het doel waar naartoe wordt gewerkt. De middelen om oorlog te voeren zijn onder andere de manschappen, de technologie en de apparatuur die gebruikt wordt op het slagveld¹⁶. Maar in de uitwerking van zijn theorie brengt Clausewitz al deze middelen onder één noemer: de strijd.

However many forms combat takes, however far it may be removed from the brute discharge of hatred and enmity of a physical encounter, however many forces may intrude which themselves are not part of fighting, it is inherent in the very concept of war that everything that occurs must originally derive from combat.¹⁷

Het middel waar oorlog mee gevoerd wordt is dus de strijd, omdat alles gerelateerd is aan de vechtende troepen. Het doel van deze vechtende troepen is om een strijd te winnen, om de tegenstander te verslaan en zijn wil te breken zodat hij niet meer terug kan vechten.¹⁸ Maar al deze doelen zijn weer terug te voeren op een overkoepelende noemer: het doel van oorlog is om vrede te verkrijgen.¹⁹ De doelen op het ene niveau zijn slechts middelen op een hoger niveau. Als de tegenstander is verslagen en er geen mogelijkheid voor hem is om terug te slaan dan houdt de oorlog op en begint er een periode van vrede. Clausewitz heeft zelf ook door dat de doelen en de middelen op elk niveau anders zijn en dat sommige doelen op een ander niveau slechts middelen zijn. Hij laat blijken dat:

In the analysis of the means, we encounter the same multiplicity as our viewpoints becomes more comprehensive. The higher the ends, the greater the number of means by which they may be reached. The final aim of the war is pursued by all armies simultaneously, and we

¹⁵ *On War* B 2, Ch 2, p. 141

¹⁶ *On War* B 2, Ch 2, p. 142

¹⁷ *On War* B 1, Ch 2, p. 95

¹⁸ *On War* B 1, Ch 2, p. 90

¹⁹ *On War* B 2, Ch 2, p. 143

therefore have to consider the full extent of everything that has happened, or might have happened.²⁰

Hoe verkrijgt Clausewitz een criterium voor de juistheid van de analyse van de middelen in een oorlog? Deze vraag zal mede beantwoord worden aan de hand van het concept kritische analyse, dat centraal zal staan in hoofdstuk 6 van deze thesis. In dit citaat heeft Clausewitz het ook over 'the final aim'²¹, oftewel het hoogste doel; elk doel dat ondergeschikt is aan de vrede, is dus een middel om deze vrede te bereiken.

Het bereiken van vrede is een politiek doel en hoeft niet via een veldslag bereikt te worden, Clausewitz beschouwt het bereiken van vrede via diplomatie of andere middelen ook als een gewenste en finale uitkomst: 'we see that war is not merely an act of policy but a true political intercourse, carried on with other means.'²²

Oorlog is een politiek instrument en politiek is een menselijke bezigheid.²³ Oorlog is een middel om een menselijk doel te bereiken dus kan het niet zo zijn dat er geen ruimte is voor psychologische factoren. Het politieke doel zorgt ervoor dat er een oneindige complexiteit optreedt in het gebied van mogelijke manieren om vrede te bereiken:

It can be said, however, that these questions of personality and personal relations raise the number of possible ways of achieving the goal of policy to infinity.²⁴

Clausewitz ziet in dat wanneer oorlog wordt gezien als een instrument, er oneindige mogelijkheden ontstaan om het politieke doel te bereiken. Omdat er vele mogelijkheden zijn vergroot dit de complexiteit van oorlog; dit brengt bepaalde obstakels met zich mee. Deze problemen zal ik uiteenzetten in het volgende deelhoofdstuk om hiermee aan te tonen dat Clausewitz aandacht besteedt aan het feit dat mensen oorlogvoeren en dat de menselijke factor dus een ruime behandeling verdient in zijn theorie, in tegenstelling tot de militaire denkers voor Clausewitz.

4.1 De obstakels voor een militaire theorie

De obstakels voor een militaire theorie moeten worden verkend om duidelijk te krijgen welke antwoorden Clausewitz zelf geeft op de moeilijkheden die hij op de weg naar een goede theorie ziet. Aan een goede theorie worden een aantal eisen gesteld die duidelijk moeten zijn om vervolgens aan te tonen waarom Clausewitz zegt dat een theorie zich moet concentreren op het doel en de middelen. In hoofdstuk 1 van boek 1 van *On War* laat Clausewitz zien dat oorlog in theorie altijd naar extremen toewerkt:

Thus in the field of abstract thought the inquiring mind can never rest until it reaches the extreme, for here it is dealing with an extreme: a clash of forces freely operating and obedient to no law but their own.²⁵

Oorlog is een strijd tussen twee krachten die, in ieder geval op abstract niveau, altijd naar extremen werken. Deze observatie sluit aan bij het feit dat we eerder gezien hebben dat theorie abstract en algemeen moet zijn. Theorieën doen vaak uitspraken die extremer zijn dan de praktijk. Dit geldt ook voor militaire theorieën die de tendens naar absolute escalatie benadrukken. Hij schetst als

²⁰ *On War* B 2, Ch 5, p. 159

²¹ *On War* B 2, Ch 5, p. 159

²² *On War* B 1, Ch 1, p. 87

²³ In hoofdstuk 5.1 zal ik terugkomen op gedachten van Aristoteles over dit onderwerp.

²⁴ *On War* B 1, Ch 2, p. 94

²⁵ *On War* B 1, Ch 1, p. 76 - 78

voorbeeld de volgende situatie: twee partijen trekken ten strijde tegen elkaar met het doel elkaar te verslaan, maar om dit doel te bereiken moeten zij een grotere kracht te velde brengen dan de tegenstander doet. Omdat beide partijen niet zeker weten hoeveel kracht de tegenstander heeft, zullen zij beide hun volledige kracht in moeten zetten, want de enige conclusie die zij beide kunnen trekken is dat de tegenstander deze gedachtegang ook zal volgen. Oorlog zal dus noodzakelijk culminerend in het inzetten van alle mogelijke kracht op het slagveld. Maar deze theoretische gedachtegang blijkt in de praktijk niet voor te komen.²⁶ In de realiteit is oorlog subtieler en wordt het exploderende gebruik van kracht afgeremd:

It follows that war is dependent on the interplay of possibilities and probabilities, of good and bad luck, conditions in which strictly logical reasoning often plays no part at all and is always apt to be a most unsuitable and awkward intellectual tool.²⁷

Als we theorie dus begrijpen als een logisch apparaat waarmee elke situatie te doorgronden is, stuiten we op de immense complexiteit van de praktijk die starre en statische theorie tegensprekt. Maar waar komt deze complexiteit dan vandaan? Clausewitz laat dit zien aan de hand van een voorbeeld. Een artiest die een beeldhouwwerk wil maken, werkt met een dode materie die niet reageert op zijn handelingen. De steen reageert niet en maakt geen manoeuvres om de beitel te anticiperen. Dit is anders in oorlog want, 'Military activity is never directed against material force alone; it is always aimed simultaneously at the moral forces which give it life, and the two cannot be separated.'²⁸

Omdat er in oorlog altijd met minimaal twee partijen wordt gewerkt is er altijd interactie tussen de partijen. Beide oorlogvoerenden zullen anticiperen en reageren op de acties van hun tegenstander. We hebben net besproken dat dit proces theoretisch gezien altijd zal uitmonden in het gebruik van elk mogelijke kracht en oorlog dus absoluut zal zijn. Maar juist door de toevoeging van menselijke factoren en frictie aan deze rekensom sluipt er een onberekenbare variabele in die oorlog tot een zeer complex fenomeen maakt. De mens is een psychologisch, emotioneel wezen. De psychologie was in de tijd van Clausewitz nog geen erkende wetenschap, aangezien psychologie zich pas rond 1879 begon te ontwikkelen als experimentele wetenschap. In *On War* refereert Clausewitz aan *morele factoren* wanneer hij het heeft over psychologie. Morele factoren zijn zowel emotioneel als intellectueel. Hierbij kan worden gedacht aan angst en het effect van gevaar of andere emotionele toestanden waarin de mens kan verkeren, maar ook aan intellectuele kwaliteiten die de mens zullen beïnvloeden wanneer er bepaalde beslissingen gemaakt moeten worden.²⁹ Clausewitz loopt door deze gedachtegang tegen een probleem aan: is een theorie nog wel mogelijk als er met deze complexiteit rekening moet worden gehouden? De voorgangers van Clausewitz meenden dat morele factoren geen plaats hadden in een militaire theorie omdat zij niet specifiek gedefinieerd of berekend konden worden. Van een morele of psychologische invloed konden geen regels worden opgesteld en dat is een probleem voor een theorie die een positieve doctrine probeert te zijn.³⁰

Clausewitz ziet dit probleem en zegt daarom dat een theorie geen positieve doctrine moet zijn, maar een studie naar morele of psychologische factoren:

The art of war deals with living and with moral forces. Consequently, it cannot attain the absolute, or certainty; it must always leave a margin for uncertainty, in the greatest things as

²⁶ *On War* B 1, Ch 1, p. 78

²⁷ *On War* B 8, Ch 2, p. 580

²⁸ *On War* B 2, Ch 2, p. 137

²⁹ *On War* B 2, Ch 2, p. 138, 139

³⁰ *On War* B 3, Ch 3, p. 184

much as in the smallest. With uncertainty in one scale, courage and self-confidence must be thrown into the other to correct the balance. Thus courage and self-confidence are essential in war, and theory should propose only rules that give ample scope to these finest and least dispensable of military virtues, in all their degrees and variations.³¹

Clausewitz laat hier zien dat een studie die rekening houdt met morele factoren een theorie ten goede komt. De onzekerheid die bij oorlog hoort zorgt voor een ongehoorde complexiteit. De enige uitweg is de acceptatie van de complexiteit en zorgen dat de theorie voldoende ruimte en aandacht voor morele factoren heeft. Clausewitz ziet in dat het niet mogelijk is om de morele factoren tot in de perfectie te duiden, maar dit hoeft het ontwikkelen van een theorie niet onmogelijk te maken.

Tot zover hebben we gezien dat volgens Clausewitz het menselijke aspect de moeilijkheden voor een militaire theorie veroorzaakt, maar dat dit niet betekent dat een militaire theorie onmogelijk is. Clausewitz bespreekt de moeilijkheden van theorievorming die naar voren komen omdat hij recht wil doen aan het menselijke aspect van theorie. Dit is in contrast met de theorieën van de voorgangers van Clausewitz, die het menselijke aspect juist probeerde weg te moffelen omdat het een onberekenbaar fenomeen zou zijn. In de problemen die Clausewitz ziet in de theorie die door zijn voorgangers werd gebruikt ligt het antwoord op de vraag naar het belang van het doel en de middelen besloten.

4.2 De militaire theorie van Lloyd en Von Bülow en Clausewitz' kritiek hierop.

In dit deelhoofdstuk zal ik twee militaire denkers en voorgangers van Clausewitz behandelen met het doel aan te tonen waar Clausewitz zich tegen afzet wanneer hij *On War* schrijft. Hieruit zal blijken dat het menselijke aspect van oorlog een belangrijkere rol speelt in de theorie van Clausewitz dan deze deed in de theorieën van zijn voorgangers. Deze verkenning zal tevens een antwoord geven op de vraag die eerder gesteld werd: Waarom zijn het doel en de middelen zo belangrijk voor Clausewitz in het vormen van een goede theorie? Allereerst zal Lloyd besproken worden, een Engelse denker en militair die in zijn uitgebreide militaire theorie een psychologie van de mens uitzet als basis voor het oorlogvoeren. Uit deze bespreking zal de relevantie blijken van de manier waarop Clausewitz de morele factoren een plaats geeft in zijn theorie. De psychologie van Lloyd is namelijk houderig en praktisch inadequaat, hoewel er in ieder geval als een van de eerste een plaats wordt gegeven aan het menselijke aspect van oorlog. Dit in tegenstelling tot de andere militaire denker die ik zal behandelen: Von Bülow. De statische, geometrische militaire theorie van Von Bülow zal dienen als het afzetpunt van Clausewitz wanneer hij zijn eigen theorie creëert.

Humphrey Evans Lloyd was een Engelsman die leefde van 1718 tot en met 1783 en als huursoldaat, spion en ingenieur meevocht in het grote aantal oorlogen dat Europa plaagde tijdens de 18^e eeuw. Zijn achtergrond als ingenieur en de Franse manier van militair denken zorgden ervoor dat Lloyd zich concentreerde op geometrische aspecten van oorlog. Zo zouden vestingwerken, artillerie en de kunst van het legerplaatsopstellen allemaal nauwkeurig wiskundig worden berekend. Het leger is volgens Lloyd niets meer dan een zeer complexe grote machine.³² Hoewel Lloyd zeer wiskundig is aangelegd heeft hij ook oog voor de psychologische factoren die een rol spelen in oorlog. Met wiskunde zegt Lloyd te kunnen verklaren hoe een oorlog moet worden gevoerd, maar niet waarom een oorlog moet worden gevoerd. Hiervoor haalt hij de tweedeling tussen plezier en pijn aan, de passieeler, al eerder gebruikt door denkers als Hobbes, Locke, Helvetius en La Mettrie. De mens wil

³¹ *On War* B 1, Ch 1, p. 86

³² Gat, A, (2001) p. 73

plezier verkrijgen en pijn vermijden; dit principe is waar alle handelingen aan ontspruiten. John Locke (1632-1704) verwoordt dit principe als volgt:

Pleasure and pain, and that which causes them, good and evil, are the hinges on which our passions turn: and if we reflect on ourselves, and observe how these, under various considerations, operate in us; what modifications or tempers of mind, what internal sensation (if I may so call them,) they produce in us, we may thence form to ourselves the idea of our passions.³³

Locke ziet hier dat onze passies, onze handelingen, worden veroorzaakt door de drang naar het vermijden van pijn en het opzoeken van plezier. Dit gedachtegoed wordt na Locke populairder en gebruikt om menselijke handelingen te verklaren door Helvetius, een tijdgenoot van Lloyd en tevens zijn inspiratiebron voor de passieleer. Helvetius (1715-1771) verwoordt het passiemodel moderner en is daarmee gemakkelijker te vergelijken met de militaire denkers die ik in dit hoofdstuk aanhaal:

Passions are in the moral, what motion is in the natural world. If motion creates, destroys, preserves, animates the whole, that without it every thing is dead: so the passions animate the moral world.³⁴

De passies geven vorm aan de morele, of psychologische, wereld. Ze creëren elke staat waar de mens zich in kan bevinden: van boosheid tot ridderlijkheid. Lloyd ziet dit principe als de basis van de menselijke psychologie en zet het in voor zijn militaire theorie. Wanneer een generaal de passies van zijn leger onder controle heeft en kan besturen, zal hij de meester over zijn troepen zijn.³⁵

De mechanische kijk van Lloyd op oorlog wordt weerlegd wanneer Napoleon een nieuwe manier van oorlogvoeren gaat gebruiken. Omdat Napoleon grootschaliger oorlog kan voeren door de mentaliteit en de middelen die de Franse Revolutie heeft voortgebracht, is er een groot verschil met de Zevenjarige Oorlog waar Lloyd zijn theorie op baseert.³⁶ De traditionele manier van oorlogvoeren die Lloyd beschrijft wordt door Napoleon en Clausewitz als absurd bestempeld.³⁷ Het is kenmerkend voor de Verlichting om rede, logica en wiskunde hoog in het vaandel te dragen. De Verlichting maakte rond 1800 plaats voor een nieuwe stroming: de Romantiek. De Romantiek zette zich af tegen de Verlichting; er komt meer aandacht voor de niet-redelijke kant van de mens. Het effect dat de verschuiving van Verlichting naar Romantiek creëert is terug te zien bij Clausewitz, die zich meer zal concentreren op het menselijke in oorlog. Lloyd was een voorstander van deze manier van denken, maar dit betekent niet dat Clausewitz en Lloyd geen overeenkomst hebben. Ten eerste erkent ook Clausewitz duidelijk het belang van de emoties in een oorlog, al heeft Clausewitz hiervoor een diepgaandere aandacht. Hij wijst erop dat er nog steeds foutieve regels worden gevormd over emoties en morele factoren, die leiden naar een onbehelpzame doctrine. Clausewitz zegt juist dat dit niet de bedoeling is omdat morele factoren te complex zijn om op deze manier in simpele regels te vatten. Ten tweede komt het nut van theorie bij Lloyd op een interessante manier terug. De manier waarop Lloyd theorie vormgeeft wordt het beste uitgelegd door Georg Friedrich von Tempelhoff (1737-1807), een Pruisische generaal, in de woorden van de historicus Azar Gat:

Theory, he explained, was the counterpart of experience in the study of war. Rather than being pedantic, as many regarded it to be, its principles were derived from, and directed towards, action. Without it, everything appeared coincidental, and no analysis was possible

³³ Locke (2004) p. 216

³⁴ Helvétius (1759) p. 149

³⁵ Lloyd (1781) p. 80

³⁶ Gat (2001) p. 79

³⁷ Gat (2001) p. 79

in so important and complex a science. In the light of theory, prejudices, errors and old habits could be rejected.³⁸

Tempelhoff deelt de fundamentele kijk op de basis die een militaire theorie moest bezitten met Lloyd en beschreef deze in zijn eigen teksten. Tempelhoff laat in navolging van Lloyd zien dat theorie moet dienen als het opdoen van ervaring. Hij zegt dat theorie gebaseerd is in de praktijk omdat het gericht is op actie en dat theorie hierdoor de praktijk in al zijn complexiteit kan analyseren zodat er zo min mogelijk fouten worden gemaakt.

Het theoriebegrip van Clausewitz lijkt met deze voorgangers verwant, al kan het niet met zekerheid worden gezegd dat Clausewitz hier rechtstreeks beïnvloed is. Clausewitz zegt bijvoorbeeld dat: 'Knowledge must be so absorbed into the mind that it almost ceases to exist in a separate, objective way.'³⁹

Clausewitz is daarbij duidelijk over het feit dat theorie dicht bij de praktijk moet blijven, zodat de theorie de meeste en beste beschrijvingskracht behoudt.⁴⁰ Theorie moet open staan voor kritiek en zelf ook kritiek kunnen leveren, dit is een essentieel punt voor een goede theorie omdat theorie op deze manier tot de waarheid door kan dringen.⁴¹ Dit komt overeen met Lloyd omdat hij zegt dat voorgaande veronderstellingen aan de kaak moeten worden gesteld door een theorie. De overeenkomsten tussen Lloyd en Clausewitz zijn vooral te vinden op abstract niveau, de manier waarop zij verwachten dat een goede theorie kan functioneren. Maar de manier waarop Lloyd zijn theorie ontwikkelt voldoet niet aan de eisen die Clausewitz aan een goede theorie stelt. Omdat de theorie van Lloyd al snel vervalt in een positieve doctrine door het opstellen van regels die op een foutieve manier omgaan met morele factoren, kan zijn theorie volgens de manier van denken die Clausewitz hanteert niet voldoen aan de complexiteit van de praktijk. Een voorbeeld hiervan vinden we in de theorie van Lloyd zelf:

In our armies, the soldier is in fact reduced to the condition of an animal, and like them moved to action by bodily fear and animal wants, being totally excluded from the advantages of society.⁴²

Deze reductie van de mens tot een dier, om hem zo gemakkelijker te kunnen duiden in een theorie, is onjuist en doet geen recht aan de complexiteit van de praktijk. De mens moet in de theorie van Lloyd wel worden gereduceerd tot dier, want de mens kan op deze manier onderhevig worden gemaakt aan het tij van plezier en pijn. De theorie van Lloyd laat de psychologische factoren uitmonden in handzame regels.⁴³ In *On War* zet Clausewitz zich af tegen dit soort redeneringen: 'It is paltry philosophy if in the old-fashioned way one lays down rules and principles in total disregard of moral values.'⁴⁴

Deze kritiek van Clausewitz wordt nog duidelijker wanneer we kijken naar het werk van Von Bülow. De Pruisische Adam Heinrich Dietrich von Bülow (1757 – 1807) was werkzaam in het Pruisische leger, maar gaf deze carrière op om te gaan reizen, te schrijven en te denken over oorlog. Deze militaire denker drijft de mathematische principes van de Verlichting tot extremen, maar tegelijkertijd probeert hij de vernieuwende strategieën die te bedde kwamen in de Franse Revolutie een plek te geven. Von Bülow concentreerde zich op het rationele aspect dat Lloyd naar voren bracht

³⁸ Gat (2001) p. 78

³⁹ *On War* B 2, Ch 2, p. 147

⁴⁰ *On War* p. 61, p. 141, p. 578

⁴¹ *On War* B 2, Ch 5, p. 157

⁴² Lloyd (1781) p. 84

⁴³ Zie ook Paret (1976) p. 357

⁴⁴ *On War* B 3, Ch 3, p. 184

en werkt dit uit: oorlog was na de uitvinding van het geweer en het kanon gebaseerd op de toevoerblijven voor het leger. Wie de beste bevoorrading kon regelen won de oorlog omdat de manschappen beter waren uitgerust met voedsel en munitie.⁴⁵ Om uit te rekenen hoe deze bevoorrading het beste kon verlopen greep Von Bülow naar wiskundige formules. Deze formules hadden het doel te bepalen hoe de bevoorrading het beste kon verlopen, maar ook hoe de bevoorradinglijnen van de tegenstander het beste verstoord konden worden. Als de tegenstander geen bevoorrading had, kon de overwinning niet uitblijven. Het was op deze manier mogelijk om nauwkeurig uit te rekenen hoe legers zich zouden moeten stationeren, want beide partijen wilden niet dat hun toevoerleidingen onderbroken zouden worden. Oorlogvoeren ging niet meer om de veldslagen zelf, het gevecht werd overbodig want generaals zouden aan beide kanten berekenen wat de uitkomst was en daarmee heel het bloedvergieten kunnen vermijden. Deze utopische gedachte werd al snel teniet gedaan door Napoleon Bonaparte die na de Franse Revolutie een geheel andere stijl van oorlogvoeren introduceerde. De legers van het Franse keizerrijk leefden van de gebieden waar zij doorheen trokken en waren daardoor veel minder van hun bevoorradinglijnen afhankelijk. Napoleon speelde geen militaire schaakspellen maar probeerde de hoofdmacht van zijn tegenstander met beslissende veldslagen volledig uit te schakelen. Clausewitz schrijft al vroeg in zijn leven een kritiek op het werk van Von Bülow, waarin hij zegt dat Von Bülow zich slechts concentreert op geografie omdat deze zich leent tot kwantitatieve analyse. Von Bülow vergeet hierbij de psychologische factoren.⁴⁶ Azar Gat verwoordt deze kritiek bondig wanneer hij zegt dat: 'War was a map-game for him [Von Bülow].'⁴⁷

Denkers als Von Bülow zien de strijd als iets dat vermeden dient te worden, terwijl Clausewitz juist zegt dat de middelen van de oorlog worden bepaald door de strijd.⁴⁸ Het is niet mogelijk oorlog te voeren zonder strijd. De mathematische principes waar Von Bülow oorlog tot reduceert, zijn volgens Clausewitz compleet nutteloos omdat deze slechts een gedeelte van de praktijk beschouwen en de factoren die niet passen in dat idee achterwege laten: 'They [de pogingen van voorgangers] aim at fixed values; but in war everything is uncertain, and calculations have to be made with variable quantities.'⁴⁹

Het is een hopeloze onderneming een fenomeen als oorlog vast te willen leggen in formules. Clausewitz heeft door dat het menselijke aspect oorlog tot een complex geheel maakt dat onmogelijk te reduceren is tot statische formules en wiskundige zekerheden: 'They [de pogingen van voorgangers] direct the inquiry exclusively toward physical quantities, whereas all military action is intertwined with psychological forces and effects.'⁵⁰

Omdat de voorgangers van Clausewitz moeilijk of niet om kunnen gaan met de morele factoren schrijven zij deze af. In plaats van ruimte te bieden aan de complexiteit van de praktijk, proberen zij deze te reduceren tot fysieke waarden die zij wel kunnen begrijpen: 'They [de pogingen van voorgangers] consider only unilateral action, whereas war consists of a continuous interaction of opposites.'⁵¹

Clausewitz zelf benadrukt dat oorlog een wisselwerking is die doorwerkt tot het moment dat er vrede is. De complexiteit van een militaire theorie neemt alleen maar toe als ook dit aspect wordt

⁴⁵ Gat (2001) p. 81

⁴⁶ Clausewitz (1979) p. 70 - 87

⁴⁷ Gat (2001) p. 92

⁴⁸ *On War* B 1, Ch 2, p. 95

⁴⁹ *On War* B 2, Ch 2, p. 136

⁵⁰ *On War* B 2, Ch 2, p. 136

⁵¹ *On War* B 2, Ch 2, p. 136

geïncorporeerd. Clausewitz ziet de morele factoren niet alleen als nijpende factoren die worden vergeten door zijn voorgangers, ook hun wisselwerking zal aandacht moeten krijgen.

De theorieën van zowel Lloyd en Von Bülow proberen oorlog terug te voeren op de wetenschappen waar zij bekend mee zijn. Maar deze wetenschappen kunnen geen verklaring bieden voor de complexiteit van het effect van de psychologische factoren op oorlog. Clausewitz zegt: 'Unfortunately, they [morele factoren] will not yield to academic wisdom. They cannot be classified or counted. They have to be seen or felt.'⁵²

Er is dus, volgens Clausewitz, geen mogelijkheid om deze morele factoren specifiek te duiden op de manier die de wetenschappen proberen. Maar er moet wel ruimte in een theorie zijn voor dit aspect.

Theorists are apt to look on fighting in the abstract as a trial of strength without emotion entering into it. This is one of a thousand errors which they quite consciously commit because they have no idea of the implications.⁵³

Lloyd geeft een houterige definitie van de drijfveren achter het handelen van de mens en probeert hiermee te verklaren waarom oorlog bestaat. Von Bülow negeert de mens compleet en kijkt slechts naar de geometrische invalshoeken die vereist zijn om een strijd te winnen voordat deze gestreden is. Beide geven een inadequaat beeld van de realiteit.

Naar mijn mening ligt hierin het antwoord op de vraag waarom het doel en de middelen zo belangrijk voor Clausewitz zijn. Het doel en de middelen zijn gemoeid met menselijk handelen. Het doel van oorlog is het bereiken van vrede, vrede tussen mensen. De middelen om deze vrede te bereiken is de strijd, de strijd tussen mensen. Hierin ligt ook de moeilijkheid om een theorie te maken, want hoe bestudeert een theorie deze complexe praktijk? Het antwoord op deze vraag is dat theorie doelen en middelen moet bestuderen. Als theorie het doel en de middelen bestudeert, dan bestudeert theorie hiermee het menselijk handelen en alle aspecten hiervan die gemoeid zijn met oorlog. Clausewitz ziet in dat voorgaande militaire denkers vergeten dat oorlog altijd een wisselwerking is tussen twee menselijke partijen. Omdat Clausewitz zich concentreert op het menselijke handelen en de doelen en middelen die daarmee verbonden zijn, heeft hij ruimte in zijn theorie voor de complexiteit die door anderen weg wordt geschreven. Hiermee doet hij recht aan de praktijk. Morele factoren, emoties en de effecten hiervan krijgen een plaats in de militaire theorie van Clausewitz. In boek 2, hoofdstuk 2 stelt Clausewitz zichzelf de vraag: 'What indeed would become of a theory that ignored them [morele factoren].'⁵⁴

Een theorie die geen ruimte heeft voor morele factoren schrijft een groot deel, zo niet het belangrijkste deel, van de praktijk die deze dient te bestuderen, af. Een theorie die een zeer belangrijk, relevant deel van de praktijk niet bestudeert, kan geen goede theorie zijn.

5. Aristoteles en Kant met betrekking tot Clausewitz

Clausewitz houdt zich bezig met de educatie van de officier. In de voorgaande hoofdstukken heb ik aangetoond dat een officier met behulp van een goede theorie kan leren hoe hij in de praktijk om kan gaan met oorlog; theorie dient als leermeester. In *On War* gebruikt Clausewitz de begrippen theorie en praktijk, maar geeft hierbij niet aan in hoeverre hij is beïnvloed door voorgaande denkers die zich geconcentreerd hebben op deze begrippen. Omdat Clausewitz theorie en praktijk gebruikt

⁵² *On War* B 3, Ch 3, p. 184

⁵³ *On War* B 2, Ch 2, p. 138

⁵⁴ *On War* B 2, Ch 2, p. 137

om zijn educatieve theorie vorm te geven, denk ik dat het nuttig is om twee denkers aan te halen die zeer belangrijke stappen hebben genomen in het uitdenken van deze begrippen. Zowel Aristoteles als Immanuel Kant hebben in hun filosofie aandacht geschonken aan theorie en praktijk en hebben deze begrippen ook in educatieve zin benaderd. Wat betekenen deze begrippen voor een lerend iemand? Ik zal daarom in dit hoofdstuk laten zien hoe zowel Aristoteles als Kant theorie en praktijk definiëren. Hierbij zal ik rekening houden met het educatieve doel dat Clausewitz voor ogen had. Ik kan hierna de overeenkomsten tussen Clausewitz en de twee grote filosofen laten zien, zodat eventuele invloeden duidelijk kunnen worden. Ik stel mijzelf daarom de volgende vraag: Wat zijn de eventuele overeenkomsten tussen Clausewitz en Aristoteles of Kant met betrekking tot de begrippen theorie en praktijk? Het educatieve aspect staat hier centraal, omdat ik heb aangetoond dat het praktisch nut van een militaire theorie bij Clausewitz ligt in de docerende kwaliteiten van een goede theorie. Als er overeenkomsten te vinden zijn, zullen we ze in deze richting moeten zoeken.

5.2 Aristoteles

Aristoteles (384 – 322 v. C.) postuleert als een van de eersten de begrippen theorie en praktijk. Hij ziet deze twee begrippen als een antwoord op de vraag naar het goede leven. Theorie en praktijk moesten worden gezien als twee verschillende antwoorden op het leiden van een goed leven. *Theoria*, zoals het Griekse woord luidt, heeft te maken met het contemplatieve leven. Het leven dat de filosoof leidt omdat hij op zoek is naar hogere waarheden die niet te vinden zijn in het dagelijks leven. Theorie is hier te vergelijken met een activiteit, terwijl wij theorie vandaag de dag zien als een abstract geheel dat als een beschrijvende deken over de realiteit ligt. Met het contemplatieve leven is ook een soort kennis gemoeid. Omdat theorie streeft naar het ontcijferen van hogere waarheden, moeten deze feiten onveranderlijk, eeuwig en noodzakelijk zijn. De kennis die vergaard wordt door middel van het nadenken ligt niet in de ervaring maar in het rationele; dit maakt deze soort kennis universeel en zeker. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de wiskunde, de rekensom $1 + 2$ kan niet worden ervaren maar alleen worden gedacht. De uitkomst is altijd hetzelfde; deze contemplatieve gedachtegang is dus zeker en universeel.

De andere manier waarop Aristoteles een goed leven ziet is het praktische leven, of *praxis* in het Grieks. Hierbij moet worden gedacht aan een leven voor de maatschappij, dat in de tijd van Aristoteles vooral politiek ingericht werd. De praktische levensstijl houdt zich bezig met het doen of ondernemen van dingen, wat verschilt van het maken van dingen. Een praktische onderneming is dus niet het maken van een stoel of het koken van een maaltijd; het is je plaats vinden in de maatschappij, jezelf een stem geven en deze gebruiken. Dit betekent dat de kennis in het praktische leven altijd onzeker is. Het gaat om ervaring, kansberekening en causale verbanden. Een goed voorbeeld hiervan is de politiek; niets is zeker en alles kan veranderen omdat het een praktische, menselijke aangelegenheid is terwijl het theoretische hier bovenuit stijgt. Aristoteles uit deze gedachtegang als volgt:

...how a man is to manage his own affairs is not plain and requires consideration. And this is attested by the fact that a young man may become proficient in geometry or mathematics and wise in these matters, but cannot possibly, it is thought, become prudent. The reason of this is that prudence deals with particular facts, with which experience alone can familiarize us; but a young man must be inexperienced, for experience is the fruit of years.⁵⁵

⁵⁵ Aristoteles (1893) p. 144

Een jong iemand kan dus zeer bekwaam worden in het begrijpen van hogere waarheden zoals het geval is in de wiskunde. Maar een jong persoon die nog onervaren is in het leven zal zich geen raad weten in de politiek, omdat de politiek een praktische onderneming is en dus gebaseerd is op het vergaren van ervaring.

Beide manieren van leven hangen samen met de manier waarop kennis een rol speelt in datzelfde leven. *Theoria* lijkt het meest op wetenschappelijke kennis zoals wij die vandaag kennen; gericht op universele waarheden. *Praxis* houdt zich bezig met sociale zaken en het creëren van materiële dingen. Aristoteles zal deze soort kennis opdelen in twee verschillende soorten, *techne* en *phronesis*. *Techne* staat voor het maken, produceren en creëren van aardse zaken. *Phronesis* is kennis die betrekking heeft op het ethische, sociale en politieke.

Om Aristoteles beter te kunnen vergelijken met de manier waarop Clausewitz zijn theorie vormgeeft, zal ik een moderne interpretatie van Aristoteles geven die zich toespitst op het educatieve aspect van theorie en praktijk. Tone Saugstad legt uit dat hedendaagse onderwijssystemen theorie en praktijk onlosmakelijk met elkaar verbinden. Hierin wordt aangenomen dat theorie vanuit de praktijk wordt afgeleid of dat theorie de praktijk volledig kan verklaren. Beide aannames zijn incorrect. Volgens Saugstad laat Aristoteles zien dat deze soorten kennis moeten vertrekken vanuit het punt van interesse van die bepaalde kennis. Er moet een doel voor de kennis worden aangewezen, wil deze nuttig zijn.⁵⁶ Omdat kennis zich bij Aristoteles richt op een bepaald doel, spreekt het de verschillende capaciteiten van de mens beter aan. Op deze manier voorkom je de discussie over relatie tussen de termen theorie en praktijk, omdat theorie en praktijk nu duidelijk twee verschillende soorten kennis zijn. Bij Aristoteles zijn er dus twee afgescheiden soorten kennis die beide een ander vlak beslaan. Dit is een verschil met Clausewitz, die zegt dat ervaring vanzelfsprekend bekwaamheid bijbrengt maar dat theorie dit ook kan doen ter vervanging van de praktijk.

Saugstad zet twee termen uiteen die een beter begrip van theoretisch en praktische kennis moeten verkrijgen en daarmee een helder beeld kunnen creëren van educatie in het heden: *spectator-knowledge* en *participant-knowledge*.

Spectator-knowledge is attached to the theoretical field and can be described as knowledge about the practical field from outside, without being involved in that which is being observed.⁵⁷

De persoon staat buiten zijn onderwerp en leert van de dingen die hij of zij ziet. Deze kennis beredeneert, geeft verklaringen en is vergelijkbaar met de manier waarop Aristoteles theoretische kennis weergeeft: 'Spectator-knowledge has therefore only indirect importance for how to act, as this knowledge serves to define and understand the space in which actions take place.'⁵⁸

Dit komt overeen met de kennis die vereist wordt door de lerende officier die we bij Clausewitz zien. Er wordt geleerd door middel van het bestuderen van de geschiedenis. De officier staat hier als het ware buiten en kijkt naar de gebeurtenissen om hiervan te kunnen leren. Het leert hem niet direct om te handelen maar wel over het handelen, wat hem weer kan bijstaan in de praktijk waarin hij zichzelf zal moeten bewijzen. Dit lijkt veel op de manier waarop Clausewitz de bestudering van doel en middelen gebruikt als vervanging voor ervaring. *Spectator-knowledge* lijkt mij daarom een goede term om het theoretische leren dat Clausewitz beschrijft in *On War* te benaderen. De praktische manier van leren krijgt bij Saugstad de naam *participant-knowledge*:

⁵⁶ Saugstad (2002) p. 374

⁵⁷ Saugstad (2002) p. 388

⁵⁸ Saugstad (2002) p. 388

Participant-knowledge attaches itself to practical and social life and can be described as the knowledge one has to have in order to get on in the practical field.⁵⁹

Deze vorm van kennis zorgt voor succes in de praktijk. Het is de ervaring die verkregen wordt door oefening en het herhaaldelijk doen van een activiteit. Dit komt overeen met de manier waarop Aristoteles praktische kennis vergaard, want door een bepaalde actie te ondernemen zul je er beter in worden.

Omdat praktische kennis ervaring vereist is er een vergelijking mogelijk met Clausewitz. Ik denk dat de interpretatie van Aristoteles door Saugstad goed weergeeft hoe een willekeurig leerproces verloopt. Ook bij Clausewitz zien we terug dat ervaring een zeer belangrijke leermeester is, maar het lijkt bij hem niet te betekenen dat dit niet vervangen kan worden door theorie. Dit komt omdat Clausewitz zich bezig houdt met oorlog en ervaring niet altijd kan worden opgedaan in een oorlogssituatie. Daarom moet er een mogelijkheid zijn, buiten daadwerkelijke ervaring om, te leren over een onderwerp als oorlog. Deze rol wordt vervuld door theorie bij Clausewitz, terwijl *participant knowledge* alleen plaats kan vinden in de praktijk; zoals Saugstad het uitdrukt: 'Techne is primarily learnt by doing what which one is to learn under the skilled guidance of a master.'⁶⁰

Aristoteles ziet dat een ervaren leermeester kan dienen als bron van ervaring, omdat hij zijn ervaring als voorbeeld kan stellen. Clausewitz gaat nog een stap verder en stelt dat het mogelijk is theorie zélf als leermeester te nemen en ook te leren. De vraag die ik daarom stel is of Clausewitz eenzelfde verschil ziet tussen theoretische kennis en praktische kennis. In eerste instantie lijkt dit zo te zijn, omdat hij een distictie maakt tussen theorie en praktijk, of het dagelijks leven: 'We say natural talent in order to distinguish it from the talent that has been trained and educated by reflection and study.'⁶¹ Omdat beide soorten kennis kwalitatief op hetzelfde neerkomen heeft dit onderscheid een beperkte relevantie voor hem. Hij probeert juist twee soorten kennis in zijn theorie te verwerken, theoretische en praktische: 'The knowledge needed by a senior commander is distinguished by the fact that it can only be attained by a special talent, through the medium of reflection, study and thought.'⁶²

Hier zien we een goed voorbeeld van theoretische kennis die ook door Aristoteles wordt gebruikt. Bij Aristoteles is theoretische kennis een soort kennis die toegespitst is op de praktijk, vergelijkbaar met hoe wij wetenschappelijke kennis zien. Iemand leert theoretische kennis door het bestuderen en het nadenken. Een bekwaam generaal moet kennis hebben van het gebied waar hij zich mee bezighoudt zodat hij zijn kunde ten volste kan benutten: 'But, nevertheless, I venture to say that if a man wishes to master any art, or to gain a scientific knowledge of it, he must advance to its general principles, and make himself acquainted with them in the proper method.'⁶³

Hier laat Aristoteles opnieuw zien dat er kan worden geleerd door gebruik te maken van theorie en de regels die op het eerste gezicht naar voren lijken te komen betreffende een bepaald onderwerp. Dit betekent dat het mogelijk is regels te formuleren over een onderwerp; dit komt overeen met de gedachte die Clausewitz oppert wanneer hij spreekt over de moeilijkheid tot het formuleren van onveranderlijke proposities over oorlog.⁶⁴

⁵⁹ Saugstad (2002) p. 388

⁶⁰ Saugstad (2002) p. 380

⁶¹ *On War*, B 2, Ch 2, p.147

⁶² *On War*, B 2, Ch 2, p. 146

⁶³ Aristoteles (1893) p. 249

⁶⁴ *On War*, Unfinished Note, Presumably written in 1830, p. 71

Ervaring kan vergeleken worden met de praktische kennis van Aristoteles, omdat ervaring alleen kan worden opgedaan in de praktijk. Een goede generaal kan hebben geleerd van de praktijk en zijn ervaring hebben omgezet in adequaat handelen. Clausewitz is er ook duidelijk in dat grootse generaals geen geleerden zijn, omdat geleerden een verkeerd soort opleiding hebben genoten om een goede generaal te zijn. Een generaal die zich alleen heeft laten leiden door boeken en leermeesters zal zich niet goed kunnen redden. Als de theoretische leerwijze wordt aangehouden moet een officier dus goed weten dat hij kritisch blijft; dit betekent dat zelfreflectie belangrijk is voor een leidinggevende in oorlog. Dat Clausewitz spreekt over twee verschillende soorten kennis wordt duidelijk wanneer hij het voorbeeld geeft van twee verschillende soorten denkers: 'Experience, with its wealth of lessons, will never produce a Newton or an Euler, but it may well bring forth the higher calculations of a Condé or a Frederick.'⁶⁵

Volgens Clausewitz zijn Newton en Euler uitgesproken theoretische denkers, toevallig zijn het beide ook wiskundigen en natuurkundigen wat overeenkomt met het voorbeeld dat Aristoteles geeft: wiskunde is een theoretische aangelegenheid, terwijl ervaring wordt vergaard in de praktijk. Clausewitz lijkt het hiermee eens te zijn omdat hij het heeft over generaals die met weinig studie veel hebben bereikt. Hiermee toont hij aan dat er een andere manier van kennis vergaren is die niet gelijk is aan het leren met theorie.

Ik heb aan proberen te tonen dat Clausewitz, net als Aristoteles, twee verschillende soorten kennis ziet. Aan de ene kant is er kennis die geleerd kan worden door middel van theoretische middelen. Daarnaast is er de praktische kennis die opgedaan wordt door ervaringen. In eerdere hoofdstukken heb ik laten zien dat het probleem van een militaire theorie is dat het complexe fenomenen moet beschrijven waarbij ook voor de ervaring een plaats dient te worden vrijgemaakt. Dat probleem is opgelost door te laten zien dat theoretische kennis door oefening kan worden omgezet in bekwaamheid.⁶⁶ Met behulp van Aristoteles en Saugstad kan worden geconcludeerd dat Clausewitz eenzelfde gedachtegang volgt. Hij ziet twee verschillende soorten kennis, maar in tegenstelling tot Aristoteles denk ik niet dat Clausewitz praktische en theoretische kennis als verschillend ziet ten opzichte van het doel dat er bereikt moet worden. Zie bijvoorbeeld wat Aristoteles zegt over het nut van ervaring in bepaalde ambachten:

Even the art of healing, it seems, cannot be taught by compendia. And yet the medical compendia try to tell you not only the remedies, but how to apply them, and how to treat the several classes of patients, distinguishing them according to their temperament. But all this, though it may be serviceable to those who have experience, would seem to be quite useless to those who know nothing of medicine.⁶⁷

Ik denk dat het grootste verschil tussen Clausewitz en Aristoteles in het verkrijgen van kennis te vinden is. Het doel van kennis bij Clausewitz is om de officier bij te staan in de oorlog en zowel theorie als ervaring moeten hiervoor zorgen. Clausewitz slaat een brug tussen theorie en praktijk door middel van een educatief leerproces dat een lerende officier in staat stelt theorie te substitueren voor ervaring. Bij Aristoteles zien we twee soorten kennis die twee vormen van levensbeschouwing voorstellen, de twee soorten kennis zijn niet met elkaar te verenigen. Beide soorten kennis hebben een weerslag op de praktijk. De interpretatie van Aristoteles die Saugstad geeft lijkt daarom moderner en dichter bij de pragmatische denkwijze van Clausewitz te liggen. Saugstad oppert om te kijken naar wat een soort kennis wil bereiken in plaats van naar de relatie

⁶⁵ *On War*, B 2, Ch 2, p. 146

⁶⁶ *On War*, B 2, Ch 2, p. 147

⁶⁷ Aristoteles (1893) p. 250

tussen theorie en praktijk. Vandaar dat Saugstad twee vernieuwde begrippen introduceert: spectator- en participant knowledge. Deze samenwerking tussen theorie en praktijk is belangrijk voor Saugstad:

Knowledge about practice and practical knowledge are prerequisites for each other, in so much as the qualified practitioner must know the possibilities and limitations of the field of practice in order to get on successfully within the field of practice.⁶⁸

Naar mijn mening zou Clausewitz het eens zijn met dit citaat van Saugstad. Theorie en praktijk moeten elkaar ondersteunen, ze moeten elkaar niet afstoten of tegenwerken. Dit is in tegenstelling tot Aristoteles, die duidelijk is over de distinctie tussen de verschillende soorten kennis. Ik denk dat Clausewitz een moderner beeld van kennis heeft dat dichterbij de buurt komt van de manier waarop Saugstad Aristoteles interpreteert dan Aristoteles zelf.

5.2 Kant

De invloed van Immanuel Kant (1724 – 1804) heeft zich mogelijk uitgestrekt tot Clausewitz. Peter Paret en Raymond Aron hebben met name gewezen op de invloed van Kants leerling J.G. Kiesewetter. Volgens Aron heeft Clausewitz onder J.G. Kiesewetter Kant bestudeerd aan de militaire academie van Berlijn. W.M. Schering zou aantekeningen hebben gevonden van Clausewitz over deze lessen en Kiesewetter zou inderdaad filosofie hebben gedoceerd in zijn lessen. Tegelijk is Aron bijzonder sceptisch over het idee dat Clausewitz een leerling of volgeling van Kant (of Hegel) zou zijn geweest; Clausewitz moet volgens Aron worden beschouwd als een originele denker. Het is wel belangrijk in te zien dat niemand er zeker van kan zijn dat Clausewitz de grote werken van Immanuel Kant gelezen of begrepen heeft. Paret verwoordt de intellectuele positie van Clausewitz als volgt:

...He was a typical educated representative of his generation, who attended lectures on logic and ethics designed for the general public... and drew scraps of ideas at second or third hand from his cultural environment.⁶⁹

Ik denk dat Paret Clausewitz hier te kort doet op het academische vlak, want we weten dat Clausewitz zelf gedoceerd heeft en zijn denkwerk getuigt van het feit dat hij over uitvoerige kennis beschikt, zowel filosofisch als wetenschappelijk. Het klimaat en de tijd waar Clausewitz in leefde was beïnvloed door het werk van Kant. Beide denkers hebben gesproken over theorie en praktijk, waarbij samenhang in hun denkwerk tussen de twee begrippen duidelijk is. Voor zowel Kant als Clausewitz is het nauwe verband tussen theorie en praktijk evident. In dit hoofdstuk zal ik een vergelijking tussen Clausewitz en Kant geven, waarbij ik mij zal concentreren op de begrippen theorie en praktijk.

5.2.1 Theorie en praktijk

Theorie betekent bij Clausewitz het bestuderen van een bepaalde activiteit, waarbij de doelen en de middelen herhaaldelijk terugkeren. Hij zegt dat theorie een rationele studie moet zijn, het is 'precisely that inquiry which is the most essential part of any *theory*, and which may quite appropriately claim that title.'⁷⁰

In hoofdstuk 3 heb ik laten zien wat het doel van een theorie volgens Clausewitz moet zijn. Theorie heeft zijn taak vervuld wanneer het de bestanddelen van oorlog heeft weten te duiden,

⁶⁸ Saugstad (2002) p. 389

⁶⁹ Paret (2007) p. 85, 151

⁷⁰ *On War* B 1, Ch 2, p. 141

waarbij het bestuderen en verhelderen van de doelen en de middelen centraal staan. De nadruk ligt op het educatieve aspect; er moet worden geleerd en bestudeerd met theorie. De definitie die Kant toedicht aan theorie komt uit zijn essay *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*:

A collection of rules, even of practical rules, is termed a theory if the rules concerned are envisaged as principles of a fairly general nature, and if they are abstracted from numerous conditions which, nonetheless, necessarily influence their practical application.⁷¹

Een theorie bestaat volgens Kant uit een verzameling van praktische regels die globaal over hetzelfde onderwerp gaan. Dat Kant hier doelt op praktische regels toont dat er een verband is tussen theorie en praktijk. De regels zijn zowel praktisch als algemeen betreffende het onderwerp, dit betekent dat zij gericht zijn op de praktijk maar hier overkoepelende dingen over te zeggen hebben. Theorie en praktijk staan om deze reden met elkaar in verbinding volgens Kant. Kant geeft de volgende definitie aan praktijk:

Conversely, not all activities are called practice, but only those realisations of a particular purpose which are considered to comply with certain generally conceived principles of procedure.⁷²

Wat Kant onder praktijk verstaat is dus niet een verzameling van alle activiteiten en handelingen die de mens kan ondernemen. De praktijk is volgens hem het nastreven van een bepaald doel volgens algemene regels. Kant zegt dat theorie een verzameling praktische, algemene regels is. Bij Kant lijkt het zo dat wat hij praktijk noemt, alleen voort kan vloeien uit theorie. Iets dat praktijk kan worden genoemd kan immers alleen voortkomen uit een gebruik van zekere principes en regels. Theorie zou dus op de eerste plek komen.

Clausewitz houdt een simpeler beeld van de praktijk aan; de praktijk is de realiteit, het handelen van de mens is het alledaagse leven. Volgens Clausewitz moet theorie de doelen en de middelen die in de realiteit aanwezig zijn bestuderen.

Bij Clausewitz ligt de relatie tussen theorie en praktijk juist andersom ten opzichte van Kant, de theorie wordt uit de praktijk gehaald. Een theorie moet dichtbij de praktijk, of de ervaring die in de praktijk is opgedaan blijven, anders zal de theorie afwijken van dat wat echt is.

Hoewel theorie en praktijk voor zowel Kant als Clausewitz andere definities hebben, staan zij in verbinding met elkaar. Beide denkers pleiten voor een sterke samenhang tussen de twee concepten en zeggen dat ze niet zonder elkaar kunnen. Kant zegt dat regels een deel van zowel theorie als praktijk zijn. Hij is er sterk op tegen dat deze regels worden gezien als mechanisch; dit zou betekenen dat er geen ruimte is voor vrijheid en interpretatie. In hoofdstuk 3.2 heb ik laten zien dat Clausewitz zich afzet tegen zijn militaire voorgangers, omdat hij vond dat zij oorlog als een mechanistisch geheel beschouwden en dus een positieve doctrine omtrent oorlog creëerden. Clausewitz zal het dus met Kant eens zijn dat een mechanische regelgeving niet gewenst is.

Wat bedoelt Clausewitz met regels? De voorgangers van Clausewitz gaven regels en zeiden dat een lerende officier zich hieraan moest houden om tot een goed generaal uit te groeien. De militaire voorgangers maakten zich, volgens Clausewitz, soms makkelijk van hun tekortkomingen af: 'Anything that could not be reached by the meager wisdom of such onesided points of view was held to be beyond scientific control: it lay in the realm of genius, which rises above all rules.'⁷³

⁷¹ Kant (1991) p. 61

⁷² Kant (1991) p. 61

⁷³ *On War* B 2, Ch 2, p. 136

Clausewitz zegt dat zijn voorgangers geen oog hadden voor de morele factoren die oorlog tot een complex fenomeen maken. Wanneer een genie deze regels wel leek te begrijpen, zeiden zij dat dit een genie was die boven de regels van oorlog voeren stond. Hier zou Clausewitz het dus niet mee eens zijn, omdat zijn theorie wel ruimte laat voor morele factoren en het genie dus niet boven deze regels hoeft te staan om een verklaring te geven.

Het is dus niet zo dat het genie boven de regels uitstijgt volgens Clausewitz, een genie zet de regels niet naar eigen hand maar is juist zeer sterk in het begrijpen en toepassen van de regels. Het genie bestaat volgens Clausewitz uit twee delen. Coup d'oeil, het snel begrijpen en schakelen tussen regels, en de mogelijkheid om angst en frictie aan te kunnen. Het nut van deze regels ligt in het gebruik hiervan: theorie moet een op de praktijk gerichte studie zijn, geen doctrine. Dit is de boodschap die Clausewitz centraal stelt. Hier komen Kant en Clausewitz dus overeen; regels zijn nuttig zolang ze zich weghouden van een positieve doctrine. Toch zijn er ook verschillen tussen Kant en Clausewitz. Clausewitz geeft zijn weerstand tegen een mechanische regelopvatting vorm door te stellen dat regels een educatief doel moeten dienen, maar niet gewenst zijn als positieve doctrine. Hoewel Kant ook meent dat regels niet tot een mechanische regelgeving moet dienen, verbindt hij daaraan vervolgens een andere redenering. Volgens hem moet er iets zijn dat theorie in verbinding brengt met de praktijk en vice versa. Er moet ruimte zijn voor een spel waar theorie en praktijk om draaien. Kant spreekt over het begrip van de regels:

It is obvious that no matter how complete the theory may be, a middle term is required between theory and practice, providing a link between and a transition from one to another.⁷⁴

Volgens Kant moet er een tussenstop zijn waardoor theorie met de praktijk in contact kan komen:

For a concept of the understanding, which contains the general rule, must be supplemented by an act of judgement whereby the practitioner distinguishes instances where the rule applies from those where it does not.⁷⁵

Hier spreekt Kant over het gebruik van het oordeel; wanneer is een regel van toepassing en wanneer niet? Het is deze afweging die constant plaatsvindt in de praktijk. In de praktijk wordt er een doel nagestreefd en dat doel kan worden bereikt door de mogelijke middelen te gebruiken. Als er regels vastzitten aan het gebruik van deze middelen, kun je dus stellen dat er regels zijn aan het behalen van een doel. Kant zegt dat iemand die goed is in het toepassen van de regels geen genie is. Een genie is iemand die weet wanneer hij welke regels goed moet toepassen.⁷⁶ Volgens Kant maakt het genie hierbij gebruik van het beoordelingsvermogen.⁷⁷ Deze stap is om een vicieuze cirkelredenering tegen te gaan, want iemand zou kunnen vragen naar regels die hem in staat stellen te zeggen wanneer hij de regels goed moet toepassen. Zo kom je elke keer een niveau hoger zonder dat er daadwerkelijk iets bereikt wordt. Om dit te voorkomen zegt Kant dat het beoordelingsvermogen het genie in staat stelt om te weten wanneer welke regels moeten worden toegepast. Dit lijkt op de manier waarop Clausewitz *coup d'oeil* vormgeeft, omdat hij ook beslisvaardigheid centraal stelt.⁷⁸ In het volgende hoofdstuk zal ik verder ingaan op de verschillen en de overeenkomsten tussen deze twee begrippen bij Kant en Clausewitz.

⁷⁴ Kant (1991). p.61

⁷⁵ Kant (1991) p. 61

⁷⁶ Kant (1914) p. 189

⁷⁷ Kant (1914) p. 190

⁷⁸ *On War* B 1, Ch 3, p.102

5.2.2 Genie

Het beoordelingsvermogen dat een groot generaal maakt tot wat hij is vindt zijn oorsprong in het genie. Het is voor zowel Kant als Clausewitz de verbinding tussen theorie en praktijk. Toch benaderen beide denkers genie op een andere manier. Het genie is volgens Clausewitz:

All those gifts of mind and temperament that in combination bear on military activity. These, taken together, constitute *the essence of military genius*. We have said *in combination*, since it is precisely the essence of military genius that it does not consist in a single appropriate gift – courage, for example – while other qualities of mind or temperament are wanting or are not suited to war. Genius consists *in a harmonious combination of elements*, in which one or the other ability may predominate, but none may be in conflict with the rest.⁷⁹

De kwaliteiten van de geest die onmiskenbaar geschikt voor oorlogvoering zijn, zorgen ervoor dat een persoon een genie kan worden genoemd. Deze kwaliteiten vat Clausewitz samen als *coup d'oeil*, zoals ook naar voren is gekomen in het vorige deelhoofdstuk. Clausewitz beschouwt dit niet alleen als het fysieke aspect van het genie, de kracht om adequaat en snel te actie te ondernemen in stressvolle situaties, maar ook als het mentale, inwaardse oog. Zonder de kwaliteit van een rustige geest in heftige situaties kan er ook geen adequate actie ondernomen worden. Daarom omschrijft Clausewitz *coup d'oeil* als volgt:

The concept merely refers to the quick recognition of a truth that the mind would ordinarily miss or would perceive only after long study and reflection.⁸⁰

Coup d'oeil is gerelateerd aan moed en volhardendheid; het omschrijft de kwaliteiten die een geest nodig heeft om zich een genie te noemen. Het is de kwaliteit om adequaat en snel door te krijgen welke regels er moeten worden toegepast en hoe deze regels verbeterd kunnen worden. Om het genie te laten gelden in de praktijk moet het gebruik maken van een zekere volhardendheid, het moet de geest vrij van twijfel maken door reflectie. Hierdoor kan het genie zich uiten in de praktijk, door het maken van keuzes die optimaal zijn voor de situatie waarin een officier zich bevindt. *Coup d'oeil* lijkt bij Clausewitz het beoordelende gedeelte van het genie, te vergelijken met het beoordelingsvermogen dat Kant oppert als het werkende deel van het genie. Kant zegt dat het genie de regels maakt en daarna kan beoordelen of een bepaalde regel bij een situatie past. Dit gebeurt door middel van een beoordelende handeling die de theorie van de regel in de praktijk van de realiteit brengt. Kant zegt dat dit beoordelingsvermogen niet aangeleerd kan worden: 'Artistic skill cannot be communicated; it is imparted to every artist immediately by the hand of nature.'⁸¹ Bij Kant is er geen sprake van specifieke karaktereigenschappen die een genie maken, het genie is aangeboren en kan niet worden aangeleerd. Clausewitz spreekt over de karaktereigenschappen en mentale dispositie, beide eigenschappen kunnen worden geleerd en beschrijven wat een officier nodig heeft om een genie te worden genoemd. De aandacht die Clausewitz schenkt aan het emotionele vlak laat zien dat hij het belang van de praktijk inziet en zijn blik op het slagveld houdt. Ook beseft hij goed dat het blijken van een genie historische erkenning vereist, een militair genie zal zich moeten bewijzen anders komt zijn genie nooit aan de oppervlakte. Anderzijds krijgt iemand niet de historische relevantie zonder over de kwaliteiten van het genie te beschikken:

⁷⁹ *On War* B 1, Ch 3, p. 100

⁸⁰ *On War* B 1, Ch 3, p. 102

⁸¹ Kant (1914) p.191

Yet even that superb display of divination, the sovereign eye of genius itself, would still fall short of historical significance without the qualities of character and temperament we have described.⁸²

Hier vinden we bij Clausewitz een realistisch begrip van wat tot genie kan leiden. Het zal in ieder geval moeten bestaan uit *coup d'oeil* en een emotionele vastberadenheid. Daarbij, wil een genie erkend worden voor wat het is, zal het ook geluk moeten hebben. Zonder een mogelijkheid om daden te verrichten kan een officier nooit zijn genie bewijzen. Het genie is volgens Clausewitz een breed concept, er is geen precieze maatstaf voor. Clausewitz benadert de definitie van het genie wanneer hij spreekt over de combinatie van *coup d'oeil*, intellect en emotionele controle maar hij gaat specificiteit uit de weg. Hij wil geen regel geven voor de maatstaf van het genie maar probeert wel een definitie te benaderen door de verkenning van de eisen die aan het genie zijn gesteld. Het genie geeft de norm aan en het wordt pas herkend als het er is, dus Clausewitz gaat uit van de praktische eisen. Er is geen vaste combinatie die genie garandeert. Het genie is een kenmerk van een groot intellect, maar ook van zelfkennis en introspectie. Het genie is volgens Clausewitz dus een mentale staat die gericht is op de praktijk.

Het genie volgens Kant is gericht op de kunst van het scheppen van regels:

Genius is the innate mental disposition (*ingenium*) through which Nature gives the rule to Art.⁸³

Kant spreekt over het genie als een aangeboren mentale staat; een *ingenium* betekent een natuurlijke kwaliteit of intelligentie. Kant zegt dat de natuur via het genie de regels aan de kunst geeft. Voor het kunstzinnige genie zijn er in die zin geen externe regels. Wanneer een genie kunst creëert, is het niet gebonden aan regels want anders zou de regels aan het genie opgelegd worden. De regels worden dus na de creatie duidelijk, de regel wordt geabstraheerd uit het voorbeeld van het genie.

Clausewitz zal het niet eens zijn met deze conclusie van Kant. Het genie van Clausewitz stijgt nooit boven de regels uit. Wel blijft er het punt dat hierboven gemaakt werd, namelijk de onwenselijkheid van onbeweeglijke dogma's en versteende regels. Boven dit soort onjuiste regels kan en moet het militaire genie wel degelijk uitstijgen.

Whenever he has to fall back on his innate talent. He will find himself outside the model and in conflict with it; no matter how versatile the code, the situation will always lead to the consequences we have already alluded to: *talent and genius operate outside the rules...*⁸⁴

Dat het genie wel boven de onjuiste regels moet uitstijgen, geldt alleen voor de regels van de eerder besproken voorgangers van Clausewitz. Deze militaire denkers, zoals Von Bülow, zeiden dat morele factoren niet interessant waren omdat deze niet binnen wetenschappelijke controle zouden vallen.⁸⁵ Hoe omvattend de theorie ook is, zonder een verklaring voor morele factoren kan het genie geen voldoening vinden in de regels die gegrond zijn in de positieve doctrine. Wanneer deze doctrine gevolgd wordt, is de enige conclusie dat het genie boven de regels uit moet stijgen. Volgens Clausewitz is dat inderdaad de conclusie die zijn voorgangers trokken. Zij gebruikten twee argumenten om af te rekenen met dat wat zij niet konden begrijpen. Ten eerste kunnen morele factoren worden gezien als een uitzondering. Ten tweede 'one may appeal to genius, which is above

⁸² *On War* B 1, Ch 3, p.112

⁸³ Kant (1914) p. 188

⁸⁴ *On War* B 2, Ch 2, p. 140

⁸⁵ *On War* B 2, Ch 2, p. 136

all rules; which amounts to admitting that rules are not only made for idiots, but are idiotic in themselves.⁸⁶

Door regels te beperkt te definiëren en door psychologische factoren onvoldoende mee te wegen, zijn Clausewitz' voorgangers gedwongen tot een conclusie die hijzelf ten zeerste bestrijd, namelijk dat het genie boven de regels zou staan. Clausewitz zegt alleen dat het genie boven dogmatische, versteende regels staat.

Zowel Kant als Clausewitz zien dat het genie boven mechanische regels staat. Volgens Kant maakt het genie de regels zelfs, volgens Clausewitz doorziet het genie regels en past ze goed toe. Hoewel zij deze positie beide zullen verdedigen, arriveren zij op een andere manier op deze conclusie. Om de positie van Kant beter te verkennen moet eerst terug worden gegrepen naar zijn definitie van het genie. In de definitie die hij gebruikt voor het genie springen twee begrippen naar de voorgrond, natuur en kunst. De natuur geeft de regels voor de kunst via het genie. De natuur is volgens Kant:

Die (sinnlich wahrnehmbare, im Unterschiede von der übersinnlichen, urbildlichen) Natur ist nicht die Wirklichkeit, wie sie an sich besteht, sondern der systematische Zusammenhang physischer und psychischer Erscheinungen unter einheitlichen, ihren Ablauf regelnden Gesetzen.⁸⁷

Kant zegt, in overeenstemming met zijn idealistische kenleer, dat de natuur is hoe wij deze waarnemen, in de context van de wetten waaraan alles onderhevig is. Deze natuur legt regels op, zo ook aan de kunst. Kunst betekent volgens Kant de 'production through freedom, i.e. through a will that places Reason at the basis of its actions.'⁸⁸ Kunst is dus een handeling die de mens gebruikt om iets te creëren. Het genie is dus een mentale dispositie die de mens in staat stelt de regels te duiden waaraan ons handelen moet voldoen om kunst te maken. Deze definitie ligt anders dan bij Clausewitz, want bij Clausewitz zijn het aangeboren of geleerde karaktereigenschappen en vaardigheden die het genie maken. Kant spreekt niet over aan te leren karaktertrekken, alleen over aangeboren vaardigheid voor de kunst.⁸⁹ Er zit voor Kant dus geen educatief aspect aan; een geniaal kunstenaar moet zijn pupillen inspireren met zijn kunstwerken zodat zij zich kunnen ontplooien op eenzelfde manier, maar zullen geen genieën worden tenzij ze dit al in zich hebben. Een daadwerkelijk genie moet je zijn, maar kun je niet worden. Clausewitz geeft toe dat er aangeboren genieën zijn.⁹⁰ Hij zegt echter niet dat de kwaliteiten van een genie niet aangeleerd kunnen worden. Door oefening en training zal iemand ook tot grote hoogten kunnen uitgroeien. Kant zal zeggen dat alleen het genie een genie kan zijn, terwijl Clausewitz zegt dat:

If we then ask what sort of mind is likeliest to display the qualities of military genius, experience and observation will both tell us that it is the inquiring rather than the creative mind...⁹¹

Clausewitz laat dus ruimte voor de mogelijkheid dat genieën niet geboren, maar gemaakt worden; er is progressie mogelijk. In de definitie van Kant is er geen ruimte voor deze mogelijke vooruitgang. Dit hangt samen met zijn kunstbegrip, dat draait om schepping door middel van het gebruik van de rede en vrijheid. Kant doelt hiermee niet specifiek op kunst zoals wij dat tegenwoordig opvatten, het

⁸⁶ *On War* B 2, Ch 2, p. 184

⁸⁷ Eisler, R., (1961).

⁸⁸ Kant (1914) p.183

⁸⁹ Kant (1914) p.191

⁹⁰ *On War* B 2, Ch 2, p. 147

⁹¹ *On War* B 1, Ch 3, p. 112

schilderij of een beeldhouwwerk. Kunst is voor hem een vorm van vaardigheid, die tegenover wetenschap staat. Kant zegt dat kunst en wetenschap tegenover elkaar staan, als doen tegenover weten staat:

Only that which a man, even if he knows it completely, may not therefore have the skill to accomplish, belongs to Art.⁹²

Iemand die kan beschrijven hoe een beeldhouwwerk tot stand komt, hoeft dat nog niet zelf te kunnen maken. Een kunst kan geen wetenschap zijn, want de regels van de kunst worden pas gegeven zodra de kunst er is.

Ook Clausewitz maakt gebruik van de dichotomie tussen kunst en wetenschap. Hij zegt dat het doel van wetenschap het vergaren van kennis is en het doel van kunst creativiteit is. Onder wetenschap verstaat Clausewitz de wiskunde of astronomie, duidelijke disciplines die gericht zijn op kennis. Kunst is gericht op vaardigheid, creatie en productie.

De vraag voor Clausewitz is waar het onderwerp van zijn denkwerk onder valt. Is oorlog een kunst of een wetenschap? Hij is in eerste instantie geneigd oorlog te scharen onder de kunst, zoals hij in hoofdstuk 1 en 2 van boek 2 laat merken. Opmerkelijk is dat hij de creativiteit als middelpunt van de kunst ziet, terwijl blijkt dat voor het genie de onderzoekende geest nodig is. Eigenlijk verklapt de titel van het boek van Clausewitz het antwoord op zijn vraag al, anders had het boek wel *On the Art of War of On the Science of War* geheten. Oorlog valt niet onder kunst en niet onder wetenschap:

We therefore conclude that war does not belong in the realm of arts and sciences; rather it is part of man's social existence. War is a clash between major interests, which is resolved by bloodshed – that is the only way in which it differs from other conflicts.⁹³

Clausewitz vervolgt deze gedachtegang door te zeggen dat oorlog nog het beste vergeleken kan worden met handel of politiek. Zo komt hij tot het besef dat oorlog niet meer is dan het vervolg op politiek met andere middelen. Daarom krijgt genie ook een andere invulling bij Clausewitz. Genie is voor Clausewitz niet iets dat kunst kan creëren, maar het genie vervult een dimensie in de menselijke interactie. Het genie werkt tegen of met een ander persoon die zelf keuzes maakt en reageert op de acties van de ander, er is dus sprake van een dynamische onderlinge interactie die een kunstenaar niet nabootsen kan met een statisch kunstwerk. Een genie is volgens Clausewitz buitengewoon kundig in een onderwerp, in dit geval oorlog. Kundig zijn in oorlog hangt samen met andere partijen en kan niet individueel worden uitgevoerd. Clausewitz toont dus overeenkomsten met Kant in zijn begrip van de regels, maar verschilt in het genie begrip. Waar Kant geen didactische inslag bij het genie ziet, probeert Clausewitz genialiteit juist neer te zetten als een educatief doel. Clausewitz kan oorlog niet neerzetten als een kunst omdat oorlog geen individuele bezigheid is:

The essential difference is that war is not an exercise of the will directed at inanimate matter, as is the case with the mechanical arts, or at matter which is animate but passive and yielding, as is the case with the human mind and emotions in the fine arts.⁹⁴

Er is sprake van interactie met andere mensen die ook een doel voor ogen hebben en dit willen bereiken met de middelen waarover zij beschikken.

Dus zowel Kant als Clausewitz zeggen dat een genie iemand is die weet wanneer hij welke regels goed toe moet passen, niet slechts iemand die de regels goed toe kan passen. Bij Kant is het genie aangeboren en kan niet worden aangeleerd, maar bij Clausewitz kan het genie zowel aangeboren als aangeleerd zijn. Clausewitz zegt dat regels een educatief doel moeten dienen en niet

⁹² Kant (1914) p. 184

⁹³ *On War* B 2, Ch 3, p. 149

⁹⁴ *On War* B 3, Ch 3, p. 149

moeten vervallen in een doctrine die geen ruimte biedt voor morele factoren. Het genie moet goed zijn in het herkennen van de regels en weten wanneer welke regels goed toe te passen. Clausewitz beschouwt dit als een kunde, niet als kunst of wetenschap. Het genie kan dus zowel aangeboren als aangeleerd zijn. Het verschil tussen de twee denkers ligt in het doel dat zij met het genie willen bereiken. Waar Kant een kunstenaar voor zich ziet die zijn aangeboren kunde wil uiten, probeert Clausewitz een educatief proces uiteen te zetten waar een ontwikkelend genie een plaats in heeft.

5.2.3 Rogers en Sumida

In navolging van de bespreking van het genie wil ik een discussie tussen Clifford J. Rogers en Jon T. Sumida uiteenzetten en bekritisieren. Sumida heeft in zijn boek *Decoding Clausewitz* een vernieuwende blik gegeven op het werk van Clausewitz, waarbij hij een definitie van het genie geeft. Maar ik begin met Rogers, die een zeer duidelijke uiteenzetting geeft van wat het genie moet zijn volgens Clausewitz. Rogers geeft de volgende beschrijving van *coup d'oeil* bij Clausewitz:

1. Applying the rules to a military situation where the key data are in fact *not* given, but must be guessed at – or better put, recognized based on fragmentary evidence by intuition.
2. Having the strength of mind to prevent the urgings of fear and the timidity of great responsibility from interfering with those intuitive calculations.
3. Applying the rules, lightning-fast, to be “probabilistic” data thus acquired, by a process of reasoning which has been completely internalized.⁹⁵

Volgens Rogers zou het genie gebaseerd zijn op het snel begrijpen en toepassen van de regels in benarde situaties die anderen mentaal zouden tegenstaan. Dit gedeelte van het genie, zoals hierboven beschreven, stijgt dus niet boven de regels uit maar is juist op de hoogte van het beste gebruik van de regels. Dit betekent dat Clausewitz niet tegen het gebruik van regels is. Hij is alleen tegen het gebruik van een positieve doctrine en de regels die hieruit voortkomen omdat deze regels meestal niet stroken met de realiteit. Clausewitz zegt dat ‘Principles, rules, regulations, and methods are [...] indispensable concepts to or for that part of the theory of war that leads to positive doctrine.’⁹⁶

Sumida stelt dat Clausewitz zegt dat een genie boven de regels staat; hij maakt de regels. Rogers uit zijn kritiek door middel van de bovenstaande drie punten en zegt dat een genie niet boven de regels kan staan, maar dat hij juist zeer bekwaam omgaat met de regels. In hetzelfde artikel van Rogers is een respons van Sumida opgenomen. Het weerwoord van Sumida op Rogers' kritiek dat genie niet boven de regels kan staan bestaat uit drie argumenten. Ten eerste zegt hij dat een genie bekwaam moet zijn in het toepassen van de regels, maar dat dit niet het belangrijkste is. Wat een waar genie zou maken is het vermogen om te bepalen welke set van regels in welke situatie van toepassing zijn. Hij licht dit toe door een analogie met sport te geven:

Success in playing baseball could be attributed to following the formal rules of the game and the effective application of techniques appropriate to the particular sport. The problem in war is that the commander-in-chief had to contend with the probability that the game could

⁹⁵ Rogers (2002) p.1174

⁹⁶ *On War* B 2, Ch 4, p. 152

start out as baseball but rapidly and unpredictably become football, soccer, basketball, lacrosse, and so on.⁹⁷

Sumida zegt hier dat Clausewitz inziet dat er verschillende sets van regels zijn en dat een genie weet wanneer hij gebruik moet maken van welke set regels. Het tweede argument is dat een genie dit moment van de beslissing op intuïtieve wijze moet aanvoelen. Ten derde is Sumida van mening dat dit proces van beslisvaardigheid een niet-talig iets is, regels zouden een talig fenomeen zijn dus kunnen zij onmogelijk te maken hebben met het moment van beslissen.

Het eerste argument dat Sumida tegen Rogers maakt lijkt geen tegenargument maar een acceptatie. Hij geeft Rogers in weinig woorden gelijk, omdat Rogers zelf zegt dat: 'The difficulty is not in understanding the rules, nor even in applying them to a given military situation.'⁹⁸

Zowel Rogers als Sumida zijn het er dus mee eens dat Clausewitz met het genie onder andere doelt op dit inzicht en vermogen. Het argument dat Sumida maakt is dat er verschillende sets van regels zijn en dat hier het belangrijkste beslismoment ligt; een genie moet weten wanneer hij met welke sets regels bezig is. Maar dat is precies de vaardigheid die Rogers óók onderkent. Sumida's argument aangaande verschillende spellen voegt verder weinig toe. Verder dreigt Sumida op deze manier te vervallen in een andere fout; je moet je beperken tot een set regels, want anders kun je regels opstellen voor het maken van deze regels. Op dat moment vervalt men in een regressie-probleem. Sumida maakt dit argument omdat hij spreekt over de niet-taligheid van het beslismoment, een argument dat hij aan het einde van zijn respons maakt en verder niet uitbouwt. Hij probeert op deze manier het regressie-probleem te vermijden. Zowel Clausewitz als Rogers spreken nergens over de taligheid van dit beslismoment, het is een punt waar Clausewitz zich niet mee bezighoudt. Wat is de relevantie van het wel of niet talig zijn van het beslismoment van het genie? Waarom gaat Sumida ervan uit dat regels zelf talig zijn? Sumida werpt hier meer vragen mee op dan hij kan beantwoorden.

De kritiek van Rogers op Sumida luidt als volgt: het genie staat niet boven de regels, maar heeft een bekwaamheid in het snel selecteren van de juiste regels. Sumida's respons hierop laat te wensen over en probeert een uitweg te zoeken op een manier waar Clausewitz zelf geen aandacht aan geeft. Sumida lijkt niet verder in te gaan op de kritiek van Rogers dan de erkenning van de beslisvaardigheid ten opzichte van de regels. Sumida lijkt met zijn sport-analogie te sturen op de complicatie van verschillende regels, maar pakt hierop niet goed genoeg door omdat hij op die manier het belang van regels zelf blijft onderschrijven. Verder vergeten zowel Sumida als Rogers een aspect van het genie waar Clausewitz wel oog voor heeft en dat ook betrekking heeft op regels.

Clausewitz zegt dat in de praktijk blijkt dat 'there is an exception to every rule.'⁹⁹ Dit naar aanleiding van het feit dat veldslagen vaak de onjuistheid van de gevestigde regels laten blijken. Toch bedoelt Clausewitz niet dat genie boven de regels uitstijgt. Dit komt omdat er nog een vierde vermogen is die het genie tot genie maakt, boven de drie aspecten die Rogers al aangaf. Coup d'oeil is het toepassen van de regels op lastige situaties, waarbij het genie het hoofd koel kan houden. Een genie kan inzien dat de regels door de geschiedenis heen veranderen. Oorlog kan met de bestaande middelen op verschillende manieren worden gevoerd, iets waar Clausewitz het zelf al over heeft wanneer hij spreekt over de guerilla oorlogen.¹⁰⁰ Organisatorische en technologische veranderingen maken ruimte voor aanpassingen in de regels. Denk aan de Blitzkrieg waarmee Duitsland in de

⁹⁷ Rogers (2002) p.1176

⁹⁸ Rogers (2002) p.1174

⁹⁹ *On War* B 4, Ch 11, p.261

¹⁰⁰ Zie hiervoor *Meine Vorlesungen über den kleinen Krieg, gehalten auf der Kriegs-Schule (1810 und 1811)* van Clausewitz

Tweede Wereldoorlog Frankrijk overrompelde. Het gebruik van geautomatiseerde voertuigen was een nieuwe regel die voorheen nog niet op deze manier toegepast was. De atoombom is een voorbeeld van een technologische invloed op de verandering van regels. Maar ook politieke, sociale of culturele veranderingen kunnen ervoor zorgen dat een nieuwe of alternatieve manier van oorlogvoeren mogelijk wordt. De Franse Revolutie bracht een verandering onder de bevolking van Frankrijk weer die de *levée en masse* mogelijk maakte en het verzwakte Franse leger nieuwe kracht verleende, hiervan wist Napoleon op geniale wijze gebruik te maken.¹⁰¹ Clausewitz geeft blijk van dit besef wanneer hij zegt dat '[...] Conditions [were] different in more distant times, with different ways of waging war [...].'¹⁰²

Het genie behoeft daarom een vierde capaciteit: uitbreiding van de regels. Sociale, culturele of technologische veranderingen kunnen effect hebben op de uitoefening van de regels. Een genie pakt deze veranderingen op of anticipeert deze zelfs, zo kan hij snel reageren op de nieuwe inzichten die hij verwerft. Het is kenmerkend voor een genie dat hij deze veranderingen oppakt en verwerkt in zijn oorlogvoering om zo een stap voor zijn tegenstander te blijven.

5.3 Samenvatting en conclusie

In dit hoofdstuk heb ik de gedachten van Aristoteles en Kant vergeleken met de theorie van Clausewitz. Omdat theorie en praktijk belangrijke termen zijn, zowel bij de twee grote denkers als bij Clausewitz, leek het mij vruchtbaar te beginnen met een vergelijking tussen hun denkbeelden betreft deze twee concepten. Aristoteles ziet een duidelijke kloof tussen de twee begrippen, terwijl Clausewitz probeert de twee begrippen juist met elkaar in verbinding te brengen. Met behulp van Saugstad kan er een brug worden geslagen naar het werk van Clausewitz. Ik heb uiteengezet hoe Saugstad *spectator* en *participant knowledge* vormgeeft en hoe deze vormen van leren overeenkomen met de manier waarop Clausewitz de mogelijkheden tot het vergaren van kennis ziet. *Spectator knowledge* komt overeen met hoe Clausewitz theoretisch leren omschrijft, het leren vanuit de geschiedenis door de analyse van de gebeurtenissen. Aan de andere kant is er *participant knowledge*, dat overeenkomt met praktische kennis of ervaring bij Clausewitz. Door middel van handelen wordt men bekwaam in het vakgebied waarin men oefent. Omdat dit niet altijd mogelijk is schetst Clausewitz een alternatieve manier van leren, de theoretische wijze. Ik denk dat er gezegd kan worden dat Clausewitz twee soorten kennis ziet, die eenzelfde doel hebben.

Na het vergelijken van de twee soorten kennis die ik bij Clausewitz heb gezien, ben ik gaan onderzoeken hoe theorie en praktijk zich verhouden tot de definities die Immanuel Kant geeft aan deze concepten. Voor Kant is theorie een verzameling regels die gaat over een bepaald onderwerp, terwijl de praktijk het najagen van een bepaald doel is volgens deze regels. Omdat bij zowel Kant als Clausewitz de regels een belangrijke rol krijgen, heb ik de regels uitgebreid behandeld. Hieruit bleek dat beide denkers vonden dat de regels niet mechanisch moeten zijn. Het beoordelingsvermogen speelde bij beide denkers een belangrijke rol; Kant sprak over *Urteilkraft*, terwijl Clausewitz het heeft over *coup d'oeil*. Beide eigenschappen richten zich op het beoordelen wanneer er een bepaalde regel moet worden toegepast. Wanneer iemand zich deze kwaliteit eigen had gemaakt werd deze een genie genoemd. Het verschil tussen Kant en Clausewitz met betrekking tot het genie is dat Kant het genie als aangeboren eigenschap ziet die niet kan worden aangeleerd of

¹⁰¹ Donker (2011) p. 65

¹⁰² *On War* B 2, Ch 6, p.173

ontwikkeld. Clausewitz zegt dat het genie zowel aangeleerd als aangeboren kan zijn en dat ontwikkeling juist erg belangrijk is voor het concept.

6. Leren door middel van kritische analyse en het analyseren van geschiedenis

In hoofdstuk 2 heb ik laten zien wat het praktische nut van een militaire theorie is; theorie moet dienen als een leidraad voor de lerende officier, als een vervanging voor ervaring die de officier in de praktijk op zou doen. Maar wat is dan een goede theorie waar de officier mee aan de slag kan? In hoofdstuk 3 heb ik een antwoord op deze vraag gegeven door te bestuderen wat Clausewitz als eisen aan een goede theorie stelt. Militaire denkers voor Clausewitz probeerden morele factoren te negeren of in gesimplificeerde regels te vatten. Omdat een goede militaire theorie een grote verklaringskracht moet hebben om de praktijk voldoende te kunnen duiden, is het noodzakelijk dat een militaire theorie recht doet aan het complexe verschijnsel oorlog, met name de complexiteiten die samenhangen met psychologische interacties. Clausewitz zal niet zeggen dat de regels die zijn voorgangers opstelden fout zijn omdat het regels zijn, maar ze zijn foutief omdat ze uitmonden in een statische, positieve doctrine. Theorie en daarmee de regels hebben een educatieve functie die ze verliezen als ze worden gezien als een statisch fenomeen.

Hoofdstuk 4 heeft gediend als vergelijking tussen Aristoteles, Kant en Clausewitz. De moderne terminologie van Saugstad kan het educatieve aspect van de oorlogstheorie verduidelijken. Tijdens de vergelijking tussen Clausewitz en Kant is het genie uitgebreid aan bod gekomen. De eigenschappen waaraan een officier ten minste moet voldoen zijn uiteengezet, maar hiermee is nog niet gezegd hoe een lerend individu deze eigenschappen op een theoretische manier kan ontwikkelen. Omdat Clausewitz veel waarde hecht aan de ontwikkeling van het genie moet hij de wijze schetsen waarop deze plaats kan vinden.

In dit hoofdstuk wil ik mij concentreren op de manier waarop de officier gebruik kan maken van theorie om bekwaam te worden in de militaire wereld. Clausewitz heeft al laten zien hoe een goede theorie wordt gevormd, nu moet hij laten zien hoe deze theorie geleerd kan worden: 'Knowledge must be so absorbed into the mind that it almost ceases to exist in a separate, objective way.'¹⁰³

Dit is het doel dat hij voor ogen heeft wanneer hij spreekt over hoe theorie kan bijdragen aan de educatie van de officier. Dus: hoe kan een goede militaire theorie als leidraad dienen voor de lerende officier? Ik zal deze vraag beantwoorden door een concept te bestuderen dat Clausewitz in zijn theorie introduceert: de kritische analyse, of in het origineel Duits, *Kritik*. Vervolgens zal ik kritische analyse verduidelijken aan de hand van *counterfactuals*, dit geschiedkundig begrip zorgt voor de mogelijkheid om te leren van de geschiedenis op wetenschappelijke wijze. In dit gedeelte zal ik opnieuw gebruik maken van Sumida.

In *Decoding Clausewitz* laat Sumida een nieuwe manier zien om *On War* te benaderen: een theoretische manier om de psychologie achter oorlogvoering te ervaren en hiermee bekwaam te worden in strategie. Met andere woorden, Sumida beschouwt *On War* als een educatief werk. Met behulp van *Decoding Clausewitz* wil ik het belang van de geschiedenis in een militaire theorie aantonen. Omdat de geschiedenis voor Clausewitz het hulpmiddel is om de praktijk in een theoretische vorm te gieten en hiermee te kunnen leren door oefening, is het belangrijk de rol van het leren met behulp van historische gebeurtenissen te bestuderen. Als laatste wil ik mijn eigen

¹⁰³ *On War* B 2, Ch 2, p. 142

gedachten over *reenactment* uiteenzetten met een moderne toevoeging aan de tekst van Sumida over *reenactment*.

6.1 Kritische analyse

In hoofdstuk 3 heb ik laten zien hoe een goede theorie tot stand komt bij Clausewitz. Door middel van goed gebruik van een theorie kan een officier bekwaamer worden in het voeren van oorlog. Toch merkt Clausewitz op dat er nog een overgang mist tussen theorie en praktijk, een brug die geslagen moet worden. De theorie kennen is onvoldoende als er niet geoefend kan worden met deze theorie. Om voorbeelden te kunnen opstellen is er een instrument nodig dat de officier in staat stelt om praktische voorbeelden te toetsen en de educatieve waarde vorm te geven zodat hij kan oefenen met behulp van deze historische situaties. Het hulpmiddel dat Clausewitz oppert is kritische analyse. Door kritische analyse kan een officier de geschiedenis gebruiken als hulpmiddel om te leren van zijn voorgangers. Kritische analyse betekent volgens Clausewitz: 'The application of theoretical truths to actual events.'¹⁰⁴

Oftewel: 'Critical analysis, after all, is nothing more but thinking that should precede the action.'¹⁰⁵

Hiermee doelt hij op de waarheden die hij heeft ontdekt door het bestuderen van de praktijk, de terugkerende fenomenen waaruit een theorie kan worden gehaald. Kritische analyse vindt plaats door het bestuderen van de geschiedenis.

Kritische analyse bestaat volgens Clausewitz uit drie aspecten die samen afwijken van een simpele geschiedschrijving die slechts feiten beschrijft.

Ten eerste is er het uitpluizen van twijfelachtige feiten. Hier wordt duidelijk gemaakt wat er gebeurd is in de geschiedenis. Theorie heeft hier geen plaats, want er hoeven geen interpretaties gemaakt te worden. De gebeurtenissen worden vervolgens teruggelid naar hun oorzaken, dit is het tweede aspect van de kritische analyse en tevens het belangrijkste punt. Clausewitz laat hier zien waarom kritische analyse belangrijk is voor theorie. Het is volgens hem het enige middel waarmee theorie correct kan refereren aan de praktijk. Door het uitpluizen van een causale relatie kan theorie een verband leggen met de praktijk. Ten derde is er de beoordeling van de gebruikte middelen, waarbij er wordt gekeken naar de juistheid van de gemaakte beslissingen.

Kritische analyse bij Clausewitz bestaat dus, in de woorden van Sumida, uit: '...establishing a truthful basic narrative, explaining causation, and evaluating the soundness of actions, or as Clausewitz put it, historical research, critical analysis proper, and criticism proper.'¹⁰⁶

Omdat er in een veldslag veel onduidelijk is ziet Clausewitz in dat het moeilijk is een duidelijk beeld te krijgen van wat er gebeurd is:

The deduction of effect from cause is often blocked by some insuperable extrinsic obstacle: the true causes may be quite unknown. Nowhere in life is this so common as in war, where the facts are seldom fully known and the underlying motives even less so. They may be intentionally concealed by those in command, or, if they happen to be transitory and accidental, history may not have recorded them at all.¹⁰⁷

¹⁰⁴ *On War* B 2, Ch 5, p. 156

¹⁰⁵ *On War* B 2, Ch 5, p. 168

¹⁰⁶ Sumida (Apr., 2001) p. 340

¹⁰⁷ *On War* B 2, Ch 5, p. 156

De onduidelijkheid in een historisch verslag van een veldslag is niet het enige probleem. Naast het feit dat er in de strijd zelf veel frictie heerst die de observator moet vertalen naar een coherent narratief, is het vaak erg moeilijk om duidelijke oorzaken aan te wijzen:

Effects in war seldom result from a single cause; there are usually several concurrent causes. It is therefore not enough to trace, however honestly and objectively, a sequence of events back to their origin: each identifiable cause still has to be correctly assessed. This leads to a closer analysis of the nature of these causes, and in this way critical investigation gets us into theory proper.¹⁰⁸

Clausewitz ziet in dat het bestuderen van historische veldslagen zonder theorie een onbegonnen zaak is; historische verkenning zal dan alleen leiden tot onbegrip en verwarring. Sumida onderscheidt in *On War* drie moeilijkheden die, naast het probleem van meerdere oorzaken, een kritische, causale analyse bemoeilijken:

In addition to multiple causation, establishing the relationship between cause and effect was not easy for three reasons. In the first place, actions had unintended as well as intended effects. In the second place, Clausewitz recognized that circumstances could multiply the force of trivial initial happenings. In war, he observed, "as in life generally, all parts of a whole are interconnected and thus the effects produced, however small their cause, must influence all subsequent military operations and modify their final outcome to some degree, however slight." And in the third place, the assessment of causation became increasingly difficult as the level of analysis was shifted from battle to campaign, and from campaign to war, because the number of influential factors and their possible inter- actions increased with each expansion of scale and complexity.¹⁰⁹

Sumida laat hier goed zien dat Clausewitz zich bewust is van de moeilijkheden die een grondige, kritische analyse met zich meebrengt. Het is daarom belangrijk dat er een werkende theorie is opgesteld waar een criticus zich aan vast kan houden tijdens zijn bestudering van de geschiedenis. Een goede theorie voldoet aan de criteria die Clausewitz ook aan zijn eigen theorie stelt, zoals getoond in hoofdstuk 4 van deze thesis. Een onderzoek naar het doel en de middelen in de geschiedenis wordt bemoeilijk door frictie en onduidelijke overlevering. Kritische analyse wordt gebruikt om vele van deze narratieve gaten te dichten met behulp van goede theorie. Maar Clausewitz ziet in dat het niet altijd mogelijk is om adequate uitspraken te doen over een oorlogssituatie die niet voldoende beschreven is. Mocht de kennis van de officier tekortschieten op het moment suprême, dan spreekt het voor de officier als hij de mogelijkheid inziet een oordeel uit te stellen: 'Serious trouble arises only when known facts are forcibly stretched to explain effects; for this confers on these facts a spurious importance.'¹¹⁰

Het lijkt alsof Clausewitz veel overlaat aan het beoordelingsvermogen van de mensen die hij beschrijft: de criticus, de officier en de generaal. Hij geeft zelf geen specifieke regels of doctrines om kritische analyse correct te laten plaatsvinden. In overeenstemming met zijn eigen theorieconcept laat Clausewitz zien wat er moet gebeuren om niet in bekende valkuilen te trappen. Het is niet het doel van *On War* om een omnibus van regels te zijn; *On War* moet helpen zelfstandigheid te kweken en te leren om te gaan met situaties waar normaliter ervaring voor vereist is: 'A critic should never

¹⁰⁸ *On War* B 2, Ch 5, p. 157

¹⁰⁹ Sumida (Apr., 2001) p. 341

¹¹⁰ *On War* B 2, Ch 5, p. 157

use the results of theory as laws and standards, but only – as the soldier does - as aids to judgement.’¹¹¹

Het blijkt weer dat *On War* een educatief boek is, geen instructieboek. Het vertelt een officier niet wat hij moet doen, maar hoe hij de vaardigheden verkrijgt om juist te kunnen handelen. Daarom moet kritische analyse ook niet leiden tot statische regels en wetten. Zodra een analyse te mechanisch wordt gaat zij teveel lijken op een doctrine en verliest zij zowel haar educatieve als haar theoretische waarde. Het werkt daarom geen verbazing dat Clausewitz, om de redenen die Sumida eerder aankaartte, de bestudering van de geschiedenis dicht bij moderne gebeurtenissen wil houden. Op deze manier zijn de feiten beter te achterhalen en kan er een helder narratief gemaakt worden. Daarbij stelt Clausewitz dat er beter gebruik kan worden gemaakt van een gedetailleerd uiteengezet narratief, dan meerdere zwakkere voorbeelden¹¹². Bovendien heeft de grotere rijkdom aan feiten van recente geschiedenis de mogelijkheid om *counterfactuals* te construeren. Hiermee wordt recht gedaan aan het derde hoofddoel van kritiek, namelijk de beoordeling van doelen en middelen. *Counterfactuals* worden door Clausewitz als volgt beschreven: ‘The application of theory to history is further complicated by the need to examine not only what occurred, but what could have occurred had decision-making been other than what it was.’¹¹³ Een moderne definitie van *counterfactuals* is:

“What if” statements, usually about the past. Counter-factual experiments vary aspects of the past and analyze how these changes might have affected the course of events. In history, such experiments always have uncertain outcomes because we can neither predict the future nor rerun the tape of history to see what might actually happen.¹¹⁴

Counterfactuals in de geschiedenis kunnen onder andere voor educatieve doeleinden worden gebruikt. Door te oefenen met *counterfactuals* leert iemand om te gaan met causaliteit en het belang van verschillende oorzaken te wegen. In de geschiedenis kan men zich afvragen wat er zou zijn gebeurd als Napoleon anders had gehandeld en bijvoorbeeld niet naar Rusland was getrokken met zijn leger. Een vraag als deze zal nooit perfect te beantwoorden zijn. Zoals Lebow correct aangeeft kunnen wij een mogelijke toekomst niet perfect voorspellen. Het is immers zo dat een kleine handeling een groot gevolg kan hebben, deze gevolgen zijn niet te overzien. Zeker wanneer men het heeft over grootse handelingen met immense impact op de geschiedenis, zal een specifieke uitkomst zeer moeilijk te voorspellen zijn. In het waarderen van details en het bestuderen van de uitkomst heeft een criticus van de geschiedenis moeilijkheden om waarheidsgetrouw en adequaat een *counterfactual* in de geschiedenis te volgen. Daar komt nog bij dat een criticus nooit de gedachtegang van een veldheer of generaal kan kennen op het moment dat er beslissingen gemaakt werden. Clausewitz beschrijft dit probleem als volgt:

If a critic wishes to praise or blame any specific action, he will only partly be able to put himself in the situation of the participant. In many cases he can do this well enough to suit practical purposes, but we must not forget that sometimes it is completely impossible.¹¹⁵

Toch zijn *counterfactuals* onder geschiedkundigen de meest gebruikte manieren om het belang van een gebeurtenis te laten zien. Clausewitz laat zien welke moeilijkheden er zijn met het gebruik van *counterfactuals*, maar dit weerhoudt hem er niet van deze te gebruiken. Tot zover hebben we gezien dat de kritische analyse volgens Clausewitz drie taken heeft: de feiten verhelderen, het achterhalen

¹¹¹ *On War* B 2, Ch 5, p. 158

¹¹² *On War* B 2, Ch 6, p. 172

¹¹³ Sumida (2008) p. 148

¹¹⁴ Lebow (Feb., 2007) p. 154

¹¹⁵ *On War* B 2, Ch 5, p. 165

van de doelen en het uitpluizen van de middelen. De feiten geven de context aan het voorbeeld, vervolgens moet duidelijk worden wat het doel is dat bereikt dient te worden. Deze kennis wordt vergaard door analyse van de feiten. Deze twee stappen samen vormen een praktijk-vervangende ervaring (*reenactment*), een officier bestudeert wat er is gebeurd aan de hand van feiten en realiseert zich hoe deze feiten hebben geleid tot de uiteindelijke doelen.

De fundamentele analyse is dan compleet, maar Clausewitz ziet in dat om zelf beter te worden in militair handelen er een evaluatieve stap moet worden genomen. Daarom moet er reflectie plaatsvinden op de verkregen ervaring. Door het bestuderen van de middelen kan de officier zelf oordelen vellen en bestuderen of de gemaakte beslissingen in het voorbeeld inderdaad de juiste zijn gebleken. Het belang van zowel *counterfactuals* als het gebruik van de geschiedenis blijkt uit deze laatste stap. Kritische analyse kan volgens Clausewitz alleen plaatsvinden als er gebruik wordt gemaakt van historische voorbeelden: 'In the study of means, the critic must naturally frequently refer to military history, for in the art of war experience counts more than any amount of abstract truths.'¹¹⁶

Hier komen de middelen weer terug die in hoofdstuk 3 behandeld zijn. Omdat het uiteindelijke doel van oorlog vrede is, is alles een middel om dit doel te bereiken. Elk middel heeft een bepaald effect en dit effect probeert een bepaald doel te bereiken. De evaluatieve fase van kritische analyse zegt dat het de doelen en de middelen moet bestuderen. Dit is tevens een studie naar *counterfactuals*¹¹⁷. *Counterfactuals* bieden een experimentele manier om een oordeel te kunnen vellen over gebeurtenissen in de geschiedenis, met behulp van een studie naar de middelen. Clausewitz heeft het over deze gedachte-experimenten wanneer hij zegt dat:

The examination of the means...poses the question as to what are the peculiar effects of the means employed, and whether these effects conform to the intention with which they were used.¹¹⁸

¹¹⁶ *On War* B 2, Ch 5, p. 164

¹¹⁷ *On War* B 2, Ch 5, p. 158

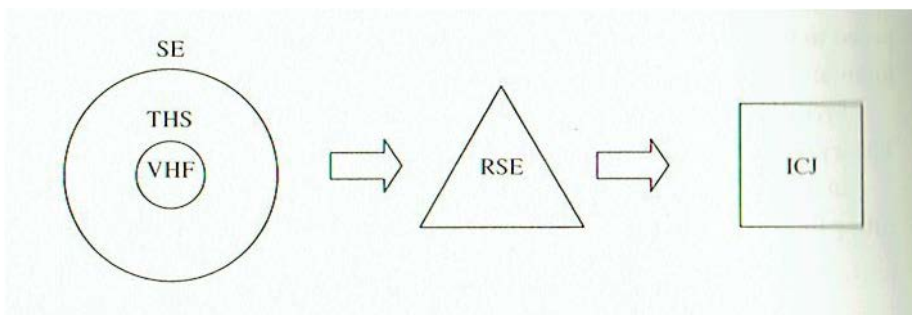
¹¹⁸ *On War* B 2, Ch 5, p. 157

Clausewitz doelt hier op het belang van de studie naar de middelen. Door gebruik van de geschiedenis dienen potentiële *counterfactuals* zichzelf op en kan de criticus gebruik maken van de loop van de gebeurtenissen en de uitkomst van de causale ketens die hij volgt. De daadwerkelijke feiten geven daarbij een casus waaraan hij zijn gedachte-experimenten kan verbinden.

Sumida interpreteert het proces van kritische analyse bij Clausewitz anders. Ook hij erkent de drie taken die Clausewitz uiteenzet. Deze formule toont in een overzicht het werk dat voor de criticus is weggelegd volgens Sumida:

Verifiable Historical Fact (VHF) + Theory-Based Historical Surmise (THS) = Synthetic experience (SE). Synthetic Experience (SE) + Reflection on Synthetic Experience (RSE) = Improved Capacity for Judgement.¹¹⁹

Om deze synthetische ervaring te krijgen is het dus nodig een historische gebeurtenis te nemen en deze met de theorie die Clausewitz uiteenzet te combineren. Zo komt een synthetische ervaring tot stand. Dit verloopt als volgt: Napoleon verliest de slag bij Waterloo. Om de situatie zo duidelijk mogelijk voor ogen te hebben zal de criticus historische werken moeten raadplegen. Zo komt hij tot een *Verifiable Historical Fact*. Wanneer hij de historische gebeurtenis voor ogen heeft, moet hij aan de hand van theorie de onbekende velden in proberen te vullen. Hierbij komt naar voren welke beslistmomenten er geweest zijn en is er dus sprake van een *Theory-Based Historical Surmise*. Sumida zegt dat deze twee samen een *Synthetic experience* vormen. Een compleet mentaal beeld wordt gevormd van de officier die heeft gehandeld in de strijd. Op dit moment is er alleen nog statisch geleerd; er is nog niet nagedacht over de mogelijkheden die de officier had kunnen hebben. Het educatieve en beoordelende gedeelte, het denken met *counterfactuals*, vindt plaats in de *Reflection*

¹¹⁹ Sumida (2008) p. 196

on *Synthetic Experience*. Hier leert de officier zijn eigen beslisvaardigheid trainen en krijgt hij de mogelijkheid alternatieven te onderzoeken, dat op zijn beurt leidt tot *Improved Capacity for Judgement*.

De manier waarop ik kritische analyse interpreteer verschilt op drie punten van de manier waarop Sumida dit doet. Ten eerste is er de opmaak van de formule; waar Sumida de *Verifiable Historical Facts*, de *Theory-Based Historical Surmise* en de *Synthetic experience* als een geheel ziet, denk ik dat het beter is elke stap apart neer te zetten aangezien Clausewitz dit zelf ook doet in hoofdstuk 5 van *On War*. Ten tweede is het de vraag of *Theory-Based Historical Surmise* hetzelfde is als het analyseren van de doelen. Sumida noemt deze analyse een *Surmise*, oftewel een gissing naar wat er gebeurd zou moeten zijn om tot bepaalde beslissingen te komen¹²⁰. Clausewitz ziet in dat er gaten in de beschikbare feiten zullen vallen, maar nergens zegt hij dat men moet gissen om deze gaten zo op te vullen. Integendeel:

All a theory demands is that investigation should be resolutely carried on till such a gap is reached. At that point, judgment has to be suspended.¹²¹

Daarbij spreekt Sumida niet over de doelen met betrekking tot deze stap in de kritische analyse. Deze kritiek is tevens mijn derde punt. Waar Clausewitz in *On War* hoofdstuk 5 herhaaldelijk spreekt over het belang van de doelen en de middelen met betrekking tot kritische analyse, heeft Sumida in zijn schema geen ruimte voor deze cruciale begrippen. Zoals besproken in dit hoofdstuk is het bestuderen van de middelen met behulp van *counterfactuals* de manier om tot een betere vaardigheid te komen. Om deze drie redenen denk ik dat het schema van Sumida tekort schiet om een vruchtbare uitleg te geven van kritische analyse volgens Clausewitz.

6.2 Geschiedenis en reenactment

De geschiedenis is volgens Clausewitz het middel waardoor theorie en praktijk samen kunnen komen. In *On War* wordt een manier van leren voorgedragen die ongekend is op het gebied van militaire educatie. Clausewitz oppert een manier van leren die autodidactisch kan zijn en hierbij het verstand en de capaciteit van de officier aanspreekt. Dit probeert hij te doen door oorlog, middels een goede theorie zoals beschreven in hoofdstuk 3, te vatten in een educatief regelsysteem dat recht kan doen aan de complexiteit van oorlog. Door een goede theorie te gebruiken kan een officier met de praktijk om leren gaan zonder dat er daadwerkelijk praktische ervaring vereist is. Een educatie kan niet slechts bestaan uit abstracties die een theorie opwerpt, hierdoor kan men geen ervaring opdoen omdat er geen concrete voorbeelden zijn. Deze voorbeelden worden voorbereid door kritische analyse toe te passen op militaire gebeurtenissen uit het verleden. Zo komt Clausewitz tot de beschrijving van een soort simulatie van de omstandigheden en de keuzes die gemaakt zijn door de leiders gerelateerd aan het gevecht, die hij vervolgens in kan zetten om de officier te laten leren. Ik heb besproken hoe kritische analyse nauw samenhangt met causale verbanden en het gebruik van *counterfactuals*, waarbij het juiste gebruik van beide instrumenten cruciaal is om tot een instructieve les te kunnen komen. Dit proces leert de officier omgaan met militaire situaties, maar lijkt erg abstract. Om deze voorbeelden meer leven te geven maakt Clausewitz gebruik van wat Sumida *reenactment* noemt. Sumida heeft zich hierbij laten inspireren door R.G. Collingwood (1889-1943). *Reenactment* is het antwoord van Collingwood op de vraag hoe men op een manier om kan gaan met menselijke vraagstukken, gelijk aan de wijze waarop we bijvoorbeeld natuurkunde bestuderen.

¹²⁰ Sumida (2008) p. 195

¹²¹ *On War* B 2, Ch 5, p. 156,157

Volgens Collingwood is de geschiedkundige in staat menselijke vraagstukken het beste te duiden omdat deze de geschiedkundige processen door middel van bestudering en dus *reenactment* kan ervaren.

Reenactment is dus het her-ervaren van een historische gebeurtenis, zij het in de eigen geest. Collingwood zegt dat er drie condities zijn die essentieel zijn voor *reenactment*. Allereerst moet het vraagstuk helder worden gemaakt, dit gebeurt volgens hem door de originele gedachte te duiden in taal of een andere activiteit. Vervolgens moet de onderzoeker zich bewust zijn van het verschil dat zit tussen zijn eigen gedachtegang en de gedachtegang die zijn subject heeft gehad. Ten derde spreekt hij over het uiteindelijke doel van *reenactment*: kennis die is opgedaan met de oplossing van een probleem uit het verleden toepassen op een hedendaags probleem. Een onderzoeker moet zich bewust zijn van de context waarin de gedachten zich bevinden. De gedachtegang die zijn subject volgt is gericht op een probleem dat zich in het verleden heeft voorgedaan, terwijl de onderzoeker de oplossing voor dit probleem wil toepassen op een probleem dat hij nu tegen het lijf loopt. Sumida zet deze drie condities van Collingwoods *reenactment* als volgt uiteen:

First, the original "thought must be expressed" in either the language or some other activity that provides an indication of the historical actor's state of mind. Second, "historical knowledge is the re-enactment in the historian's mind of the thought whose history he is studying. And third, "historical knowledge is the re-enactment of a past thought encapsulated in a context of present thoughts which, by contradicting it, confine it to a plane different from theirs."¹²²

Dit zijn de gedachten die Clausewitz uit in *On War*, op andere wijze weergegeven. Sumida ziet *reenactment*, samen genomen met de reflectie op *reenactment*, als het geheel van kritische analyse.¹²³ Wanneer de lerende officier zijn studie verricht naar historische gebeurtenissen probeert hij met aanvaarde regels over militaire theorie de gaten op te vullen die er noodzakelijkerwijs vallen in het narratief van de geschiedenis. *Reenactment* is hierbij een deel van kritische analyse, die zo objectief mogelijk probeert te kijken naar een situatie. Het morele of psychologische aspect is belangrijk in het proces van *reenactment*, omdat een officier niet alleen rekening moet houden met zijn eigen drijfveren maar ook met de keuzes die zijn tegenstander kan maken. De ervaring van het zijn op het slagveld is een van deze emotionele indrukken die in *On War* terugkomen.¹²⁴ De psychologische factoren die samenhangen met oorlogvoering moeten in acht worden genomen bij het herbeleven van een oorlogssituatie. Deze manier van *reenactment* doet volgens mij meer recht aan hoe Clausewitz de rol van de geschiedenis ziet. Ik zal later ingaan op de wijze waarop ik zie dat dit aspect van *reenactment* verbeterd kan worden ten opzichte van de uitleg van Sumida, met behulp van moderne educatieve technologische mogelijkheden. Clausewitz oppert het gebruik van duidelijke taal, zodat er geen onnodige complexiteit optreedt. Taal moet theorie kunnen verhelderen en ondersteunen, dus overbodige complexe taal en jargon moeten worden vermeden.¹²⁵ De theoretische bevindingen die zijn gedaan door de lerende officier moeten worden toegepast op daadwerkelijke gebeurtenissen. Deze manier van leren wordt aangenomen omdat het herhaaldelijk behandelen van casussen affiniteit kweekt met de stof in kwestie. Ook Immanuel Kant ziet overigens in dat het aanleren van vaardigheden met behulp van de geschiedenis een behulpzaam educatief middel is:

¹²² Sumida (2008) p. 110

¹²³ Sumida (2008) p. 184

¹²⁴ *On War* B 1, Ch 4, p. 113

¹²⁵ *On War* B 2, Ch 5, p. 161

History, however, is an excellent means of exercising the understanding in judging rightly. Learning by heart is very necessary, but doing it merely for the sake of exercising the memory is of no use educationally.¹²⁶

Omdat de kennis van oorlog paraat moet staan op elk moment is het belangrijk dat de officier een effectieve methode hanteert. De officier moet het slagveld kunnen zien en meer abstract kunnen redeneren dan de voetsoldaat die alleen fysieke activiteit hoeft te leveren:

The more physical the activity, the less the difficulties will be. The more the activity becomes intellectual and turns into motives which exercise a determining influence on the commander's will, the more the difficulties will increase.¹²⁷

Een officier zal zich voor moeten bereiden op extreme intellectuele inspanning die hij slechts kan oefenen met behulp van theorie en ervaring. Op deze twee manieren kan hij bekwaam worden in het voeren van oorlog en alle facetten daarvan. Zonder ervaring opgedaan in de praktijk of de theoretische kennis die hij heeft opgedaan door middel van *reenactment* zal hij fouten maken die levens kosten. Wanneer de officier kennis internaliseert zal hij sneller kunnen reageren op de gevaarlijke situaties die zich voordoen in oorlog. Door adequaat en snel te reageren kunnen levens worden gered en slagen worden gewonnen: Continual change and the need to respond to it compels the commander to carry the whole intellectual apparatus of his knowledge within him.¹²⁸

Het belang van een goede historische studie wordt hier weer duidelijk gemaakt. Sumida zegt dat de kennis die opgedaan wordt door middel van *reenactment* zich op een ander niveau bevindt dan ervaring van de gewone strijd. Ik denk dat hij hierin gelijk heeft want, zoals ik heb laten zien in hoofdstuk 4.2, onderscheidt Clausewitz twee manieren van kennis. De theoretische manier is anders dan de praktische manier, maar ze vervullen dezelfde rol. Via *reenactment* wordt de theoretische, kritische manier van leren aangesproken, omdat de theorie aan de grondslag ligt van deze educatieve methode. *Reenactment* zorgt daarom voor een goede combinatie van militaire theorie en de manier waarop deze vervolgens in de praktijk kan worden gebracht, want de kennis die is opgedaan uit de boeken kan worden vertaald naar acties in de praktijk. Volgens Clausewitz is het mogelijk om op vier manieren gebruik te maken van correcte, historische voorbeelden:

First, a historical example may simply be used as an explanation of an idea. Second, it may serve to show the application of an idea. Third, one can appeal to historical fact to support a statement. Fourth and last, the detailed presentation of a historical event, and the combination of several events, make it possible to deduce a doctrine: the proof is in the evidence itself.¹²⁹

De bovenstaande methode om gebruik te maken van geschiedenis is didactisch, de voorbeelden worden gebruikt ter ondersteuning van de theorie. De theorie dient namelijk als fundament voor de kritische analyse, die vervolgens de voorbeelden gebruikt om van te leren. In dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat de voorbeelden soms incompleet zijn en dat theorie hier een uitweg kan bieden door, waar mogelijk, bepaalde narratieve gaten te dichten, tenzij deze onoverkoombaar blijken. Uit de praktijk ontstaat theorie, zoals Clausewitz zegt wanneer hij spreekt over verschillende regels die toch duidelijk naar voren komen wanneer men naar oorlog kijkt. De voorbeelden kunnen vervolgens worden gebruikt in kritische analyse om mee te leren. Zo staan theorie en praktijk niet tegenover elkaar, maar liggen ze juist in het verlengde van elkaar. Deze gedachte vind ik ook bij Sumida terug:

¹²⁶ Kant (1900) p. 37

¹²⁷ *On War* B 2, Ch 2, p. 140

¹²⁸ *On War* B 2, Ch 2, p. 147

¹²⁹ *On War* B 2, Ch 6, p. 171

Theory, in other words, did not contain its whole meaning within itself, but only through conjunction-and indeed only after being transmuted through combination-with something else (later shown to be history). It was this process of connection and transformation that insured that the gap between theory and practice that other theoreticians regarded as unavoidable, but which Clausewitz deployed was never allowed to come into being.¹³⁰

Door *reenactment* te introduceren komt Clausewitz tot de mogelijkheid om theorie met praktijk met elkaar in verbinding te brengen. Dit zorgt voor de mogelijkheid van educatie; theorie kan invloed hebben op de praktijk en vice versa. Via *reenactment* verkrijgt de officier de vereiste kennis zodat hij de kennis altijd paraat heeft op het slagveld:

Acquisition of the kind of knowledge characteristic of an effective commander-in-chief requires an individual to possess a special skill, namely, the ability to assimilate the effects of experience relevant to the conduct of war from historical account and even from common living.¹³¹

Deze vaardigheid kan niets anders zijn dan wat Clausewitz zelf *genius* noemt, oftewel de intuïtie om weloverwogen beslissingen te maken. Het vergaren van de kennis en het trainen van zijn intuïtie zal de officier in staat stellen zijn taak succesvol te vervullen op het slagveld. Robert Aron drukt dit als volgt uit: 'The commander must grasp at a stroke, by a kind of intuition, the truth in the midst of an extraordinary confusion of possibly contradictory facts.'¹³²

De officier vervult uiteindelijk de rol van verbinding tussen theorie en praktijk:

Vanuit de praktijk wordt een historisch voorbeeld gehaald, een voorbeeld was immers ooit werkelijkheid. Dit voorbeeld wordt door middel van theorie en kritische analyse verwerkt. Een goed voorbeeld kan bestudeerd worden en gebruikt voor *reenactment*. Via het herbeleven van het historisch voorbeeld vergaart de officier vaardigheid op het slagveld en intuïtie die hij kan gebruiken

¹³⁰ Sumida (Apr., 2001) p. 339

¹³¹ Sumida (2008) p. 143

¹³² Aron (1983) p. 185

in de complexe situaties die hij vervolgens in praktijk tegen zal komen. De vraag die gesteld moet worden, is hoe *reenactment* het beste kan worden nagevolgd. Sumida spreekt niet over een moderne vorm van *reenactment*, hij beperkt zich tot het bespreken van Clausewitz en zijn blik op een alternatieve methode van leren. In de tijd van Clausewitz waren er beperkte middelen om een studie van oorlog te starten. De geschiedenis kan mondeling en via het schrift worden doorgegeven. Het leren van oorlog wordt beperkt tot het leren uit boeken: 'Theory then becomes a guide to anyone who wants to learn about war from books.'¹³³

Vanuit de boeken worden er mentale situaties gecreëerd waarmee de lerende officier vervolgens kan oefenen. Het visualiseren van het slagveld, de omgeving, het weer en veel van de details worden vergemakkelijkt door het lezen van geschiedenis. Zo zou Napoleon hebben gezegd dat: 'To become a great general and to master the secrets of the art of war one must read and reread the campaigns of the Great Captains.'¹³⁴

Clausewitz zegt dat *reenactment* een soort simulatie is van de omstandigheden en de keuzes die gemaakt zijn door de leiders op het slagveld. In deze simulatie kunnen vervolgens alternatieven worden gezocht en verkend, zodat causaliteit duidelijk wordt en er kritische analyse plaats kan vinden. De middelen waarmee dit gebeurt zijn pen, papier en de geest van de criticus. Ik denk dat er betere hulpmiddelen zijn ontwikkeld om *reenactment* uit te voeren, hoewel de geest van de criticus altijd de drijvende factor zal zijn. Ik heb het hier over oorlogsspellen, simulaties die bepaalde aspecten van oorlog kunnen weergeven en hiermee een bepaald aspect kunnen trainen dat eerder moeilijk was onder de knie te krijgen. Het gebruik van spellen in oorlog is geen nieuw fenomeen, schaak en Go zijn twee bordspellen die al millennia lang gebruikt worden in zowel militaire kringen als daarbuiten. Het nut van deze spellen ligt onder andere in het tactische denken en het anticiperen op de tegenstander. Schaak en Go zijn abstracte spellen die inlevingsvermogen van de officier vragen om de relatie naar oorlog te kunnen leggen. In het Pruisen van de 19^e eeuw probeerde men een nieuw systeem te ontwikkelen dat zou helpen bij de visualisatie van een slagveld, het zogenaamde Kriegsspiel. Hier speelde men een veldslag uit op een groot geruit bord waar de troepen in miniatuurvorm opgesteld stonden. Met behulp van vooraf afgesproken regels speelden zij een veldslag uit en maakten beslissingen die trouw bleven aan de geschiedenis of juist niet. Op deze manier herbeleefden de officiers een slagveld en kregen zij ervaring in het maken van strategische beslissingen. Naar mijn weten spreekt Clausewitz zelf niet over Kriegsspielen in *On War*, terwijl in zijn tijd wel veelvuldig gebruik werd gemaakt van dit educatieve instrument: 'Right at the time Clausewitz left Berlin for Russia, King Friedrich Wilhelm was presented with a game that intended to exemplify many of the characteristics of war expounded by Clausewitz.'¹³⁵

De ideeën die Clausewitz oppert in *On War* vinden hun uitwerking in het Kriegsspiel dat gebruikt wordt om zijn theorie in de praktijk te brengen. De visuele hulpmiddelen complementeren de mogelijke kritiek en het houdt de geest scherp en geconcentreerd omdat er een overzicht van het slagveld is. Er zijn veel verschillende Kriegsspielen, of moderne equivalenten hiervan, die nog steeds worden gespeeld onder hobbyisten. De bordspellen kunnen complexer worden gemaakt door de transitie naar de computer. Door de grotere rekenkracht van de computer zijn de mogelijkheden vele malen groter en kunnen er complexere situaties worden weergegeven. Ik zie daarom drie voordelen die een computer simulatie heeft boven *reenactment* zoals gezien door Clausewitz en Sumida. Ten eerste is er het visuele aspect; er kan overzicht worden gehouden op de belangrijke zaken. Bepaalde

¹³³ *On War* B 2, Ch 2, p.141

¹³⁴ Glick & Charters (Oct., 1983) p. 567

¹³⁵ Kapell & Elliott (2013) p. 173

moderne aspecten kunnen worden uitgebreid, denk aan een strategisch perspectief of een landkaart die het slagveld weergeeft waarop de troepen zich voortbewegen. Door de transitie van bordspel naar computer kunnen beslissingen direct worden genomen en zullen ook meteen impact hebben op het slagveld. Zo kan causaliteit nog duidelijker worden weergegeven. Bovendien stelt een computer de lerende officier in staat de situatie tot in de diepste details exact te herhalen. Deze opties worden vertegenwoordigd in spellen als de Total War series, waarin het slagveld van boven wordt gezien en de beslissingen direct effect hebben. Een officier leert op deze manier omgaan met strategische en tactische omslagpunten omdat hij zich bezighoudt met historische confrontaties waar de nadruk ligt op het uitvoerende aspect van oorlogvoering. Op die manier geldt voor oorlogsspellen wat volgens Clausewitz ook geldt voor de geschiedenis: 'History provides the strongest proof of the importance of moral factors and their often incredible effect: this is the noblest and most solid nourishment that the mind of a general may draw from a study of the past.'¹³⁶

Ik kom hier op het tweede voordeel van een simulatie; het morele of psychologische aspect wordt meer recht gedaan. Clausewitz spreekt over de impact die een oorlogssituatie kan hebben op een persoon, de verschrikkingen die de strijd met zich meebrengt zijn niet te duiden maar wel te benaderen. Om een soldaat kennis te laten maken met het slagveld voordat hij zich hier daadwerkelijk op zal bevinden, wordt hij blootgesteld aan een simulatie die hem mogelijke situaties laat herbeleven. Dit gebeurt bijvoorbeeld in het Amerikaanse leger, waar de soldaten een schietspel genaamd Full Spectrum Warrior spelen om zich voor te bereiden op echte oorlog: 'The U.S. Army, a longtime leader in simulations, is building games like Full Spectrum Warrior and America's Army.'¹³⁷ Ook in het Nederlandse leger wordt gebruikt gemaakt van simulaties, bijvoorbeeld voor het besturen van een straaljager. *Reenactment* komt hier terug in de vorm van zogeheten wargames, waarbij veldslagen worden uitgespeeld in de praktijk. Hierbij wordt gebruik gemaakt van elke tak van defensie, infanterie, cavalerie en artillerie. De officiers kunnen hier veel van leren omdat zij hier een perfect samenspel tussen theorie en praktijk krijgen, zonder de gevaren die echte oorlog met zich meebrengt.

Het leger gebruikt deze simulaties en spellen om de soldaat te trainen, maar ook om psychologische stoornissen te behandelen en te voorkomen. De soldaat weet beter wat hij kan verwachten in oorlogsgebied als hij een dergelijke simulatie heeft meegemaakt, de immersie creëert vaardigheid en intuïtie. Een simulatie moet daarbij wel aan bepaalde kwaliteiten voldoen, vergelijkbaar met de eisen die Clausewitz zelf stelt aan zijn historische voorbeelden. Een simulatie moet realistisch en waarheidsgetrouw zijn aan de historische gebeurtenissen. Zo leert een officier ook tot op zekere hoogte omgaan met de psychologische stress van oorlogvoering. Militaire spellen met een visuele en psychologische inslag hebben een uitwerking op mensen die ervoor zorgt dat zij minder sensitief worden voor geweld om zich heen:

The results demonstrate that playing a violent video game, even for just 20 min, can cause people to become less physiologically aroused by real violence. Participants randomly assigned to play a violent video game had relatively lower HR (heart rate) and GSR (galvanic skin response) while watching actual footage of people being beaten, stabbed, and shot than did those randomly assigned to play a nonviolent video game.¹³⁸

Hoewel dit een discutabel effect heeft op een doorsnee burger, is dit voor een soldaat een positieve uitwerking. Een lerende officier zal zich moeten voorbereiden op de verschrikkingen die in oorlog

¹³⁶ *On War* B 3, Ch 3, p. 185

¹³⁷ Shaffer, Squire, Halverson & Gee (Oct., 2005) p. 110

¹³⁸ Carnagey, Anderson & Bushman (2007) p. 494

naar voren zullen komen, dus is deze psychologische voorbereiding een goede manier om een sterke leider te kunnen zijn in het heetst van de strijd.

Zowel het visuele als het psychologische voordeel worden versterkt door het derde en laatste voordeel, de competitie. In een oorlog wint een van de beide partijen wanneer de ander geen mogelijkheid meer heeft te vechten, zoals Clausewitz aangeeft in boek 1, hoofdstuk 1 van *On War*. In een simulatie is dit effect ook terug te vinden, er moeten aan bepaalde condities voldaan worden om te winnen in veel spellen. Wanneer deze condities bereikt zijn is er sprake van een overwinning en is de tegenstander uitgeschakeld. Het competitieve aspect van oorlog dwingt een persoon tot nieuwe hoogten waarbij hij gebruik zal moeten maken van de vaardigheden die hij al bezit. Bovendien stimuleert het samenwerking en broederschap. Net als Clausewitz wil ik wel op het feit wijzen dat simulatie niet direct een vervanging kan zijn voor het realisme van echte oorlog. Bovendien moet iemand die een simulatie maakt van oorlog zelf al op de hoogte zijn van alle regels en deze op natuurlijke wijze implementeren in het spel. Iemand die nog niet bekend is met de regels en de theorie van oorlog en deze wil leren van de simulatie of het spel, leert de regels van de simulatie. Maar omdat de simulatie moet worden gemaakt, zal de maker de regels al moeten beheersen en daarbij op een educatieve manier moeten neerzetten. Er ontstaat op deze manier een vicieuze cirkel, want hoe leert de maker van de simulatie de regels? Zijn de regels die de maker gebruikt nog wel correct en gaan ze met de tijd mee?

Ik denk dat een simulatie, net als een goede theorie, complementair moet zijn aan oefeningen in de praktijk. Een simulatie of spel kan nooit dienen als primair leermiddel omdat er tekortkomingen zijn die moeilijk of niet overbrugd kunnen worden. Theorie moet een leermeester zijn en de lerende soldaat of officier voor zichzelf leren denken, dit geldt ook voor een simulatie.

7. Conclusie

Deze thesis heeft zich gecentreerd rond het boek *On War*, geschreven door Carl von Clausewitz. De centrale vraag die gesteld is luidde: Wat is het praktische nut van een militaire theorie bij Clausewitz? In vijf stappen wil ik in deze conclusie laten zien wat het antwoord op deze vraag is. In hoofdstuk 6.2 van deze thesis heb ik een schema gebruikt dat in een cirkelverband laat zien hoe de praktijk, via theorie kan leiden tot een ervaren officier. Dit betekent dat het antwoord op de hoofdvraag begint bij de praktijk.

Leren oorlogvoeren zonder daadwerkelijk ervaring op te doen lijkt moeilijk, maar Clausewitz laat zien dat theorie een alternatief kan bieden voor het opdoen van ervaring. Door theorie in te zetten als leermeester kan er worden geleerd van voorbeelden die uit de praktijk worden gehaald. Dit brengt mij op de interpretatie van Aristoteles door Saugstad. Zij zegt dat er twee verschillende soorten van leren zijn: leren door te doen, en leren door te observeren. Clausewitz lijkt te zeggen dat oorlog het best te leren is door het zelf te doen, maar het doel van *On War* is om aan te tonen dat het ook mogelijk is om oorlog te leren door middel van observatie. De voorbeelden tonen Clausewitz dat er terugkerende fenomenen zijn in oorlog. Dit maakt het mogelijk oorlog te bestuderen en een passende theorie op te stellen. Deze theorie moet wel voldoen aan bepaalde eisen: theorie moet de doelen en de middelen verklaren en verhelderen. Het doel en de middelen veronderstellen menselijk handelen en interactie. Een goede theorie houdt rekening met onberekenbare aspecten, iets dat de militaire voorgangers van Clausewitz niet deden. De theorieën van onder andere Lloyd en Von Bülow houden geen rekening met de morele of psychologische factoren. Een theorie die hier geen rekening

mee houdt vervalt in een mechanische theorie, die geen verklaring kan geven voor de interactie tussen de partijen.

Wanneer er sprake is van een goede theorie en de historische voorbeelden kan de lerende officier gaan werken met het hulpmiddel dat Clausewitz uiteenzet: kritische analyse. Door met een kritische blik te kijken naar de middelen die bij een bepaalde veldslag gebruikt werden, is het mogelijk causale relaties te ontdekken. Door te spelen met *counterfactuals* vergroot de officier zijn begrip van de ingezette middelen en kan hij zijn eigen mening gaan vormen over het verloop van de veldslag. Deze verdieping heeft een immersie effect dat Sumida *reenactment* noemt. Dit betekent dat de officier de veldslag her-ervaart en hierdoor een dieper begrip krijgt. Door middel van *reenactment* kan de officier met behulp van de voorbeelden en een goede theorie leren hoe het is om oorlog te voeren. Dit gebeurt onder andere aan de hand van regels die op kunnen worden gesteld omtrent oorlog. Wanneer de officier deze regels uitmuntend begrijpt en hij weet wanneer hij ze toe moet passen, wordt hij een genie genoemd. Het genie is iemand die snel en adequaat handelt in penibele situaties waarin hij niet alle feiten kan en zal weten. Mijn toevoeging aan dit begrip is dat het genie ook veranderingen anticipeert en gebruikt als middel om een doel te bereiken. Iemand die dit niveau bereikt heeft kan zichzelf met recht succesvol noemen.

Ik heb *reenactment* vergeleken met een simulatie. Een simulatie zorgt ervoor dat theorie kan worden gebruikt om te leren door middel van doen. Dit in tegenstelling tot de manier van leren die Clausewitz met zijn theorie lijkt te gebruiken: leren door observatie. Door moderne technologieën in te zetten kunnen we de educatieve termen die Saugstad oppert in verband brengen met de theorie van Clausewitz. Op deze manier kan er mogelijk worden geleerd door theorie te combineren met praktijk ervaring.

Het praktische nut van een militaire theorie is dat de theorie als vervanging voor de praktijk kan dienen. Door te leren met theorie en de regels toe te passen op de praktijk kan een officier zonder ervaring toch bekwaam worden in oorlogvoering.

8. Bronvermelding

Aristoteles, *The Nichomachean Ethics of Aristotle*, ed. Peters, F.H., 5th edition (London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1893).

Aron, R., *Clausewitz: Philosopher of War*, (London: Routledge & Kegan Paul, 1983).

Carnagey, N.L., Anderson, C.A. & Bushman, B.J., *The effect of video game violence on physiological desensitization to real-life violence*, (Journal of Experimental Social Psychology 43, 2007), pp. 489–496.

Clausewitz, C. von, *Bemerkungen über die reine und angewandte Strategie des Herrn von Bülow*, *Neue Bellona*, IX 3 (1805); repr. in *Verstreute kleine Schriften*, ed. Hahlweg, W., (Osnabrück, 1979).

Clausewitz, C. von, *On War*, ed. Howard, M. & Paret, P. (New Jersey: Princeton University Press, 1989).

Donker, P., *De oorlogen van de jonge Clausewitz*, (Breda: Faculteit Militaire Wetenschappen Nederlandse Defensie Academie, 2011).

Eisler, R., *Kant-Lexicon: Nachschlagewerk zu Kants sämtlichen Schriften, Briefen und Handschriftlichem Nachlass*. (Hildesheim: Olm, 1961).

- Gat, A., *A History of Military Thought*, (New York: Oxford University Press, 2001).
- Glick, S.P & Charters, L.I., *War, Games, and Military History*, (Journal of Contemporary History, Vol. 18, No. 4, Military History, Oct., 1983), pp.567-582
- Helvétius, C.A., *De l'esprit, or, Essays on the mind: and its several faculties*. (London, 1759)
- Kant, I., *Kant's Critique of Judgement*, ed. Bernard, J.H., (London: Macmillan, 1914).
- Kant, I., *Kant Political Writings*, ed. Reiss, H.S., (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).
- Kant, I., *Ueber Paedagogik*, ed. Churton, A., introduction by C.A. Foley Rhys Davids (Boston: D.C. Heath and Co., 1900).
- Kapell, M., & Elliott, A.B.R., *Playing with the past: Digital Games and the Simulation of History*, (New York: Bloomsbury Academic, 2013).
- Kate, L. ten, *Encyclopedie van de Filosofie: van de oudheid tot vandaag*, ed. Bremmer, R., Kate, L. ten & Warrink, E., (Amsterdam: Boom, 2007).
- Lebow, R.N., *Counterfactual Thought Experiments: A Necessary Teaching Tool*, (The History Teacher, Vol. 40, No. 2, Feb., 2007), pp. 153-176.
- Lloyd, H., *Continuation of the history of the late war in Germany, between the King of Prussia, and the Empress of Germany and her allies*. (London: Printed for the author, and sold by S. Hooper, 1781).
- Locke, J., *An Essay Concerning Human Understanding*, (London: Penguin Books, 2007).
- Paret, P., *Clausewitz and the State*, (New Jersey: Princeton University Press, 2007).
- Rogers, C.J., *Clausewitz, Genius and the Rules*, (The Journal of Military History, Vol. 66, No. 4, Oct., 2002), pp. 1167-1176.
- Saugstad, T., *Educational Theory and Practice in an Aristotelian Perspective*, (Scandinavian Journal of Educational Research, 46:4, 2002), pp. 373-390
- Schering, W.M., *Die Kriegsphilosophie von Clausewitz: Eine untersuchung über ihren systematischen aufbau*, (Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1935).
- Schuurman, P., *Clausewitz on Real War*, (Peace Review: A Journal of Social Justice, 26:3, 2014), pp. 372-379.
- Shaffer, D.M., Squire, K.R., Halverson, R. & Gee, J.P., *Video Games and the Future of Learning*, (The Phi Delta Kappan, Vol. 87, No. 2, Oct., 2005), pp. 104-111.
- Sumida, J.T., *A Concordance of Selected Subjects in Carl von Clausewitz's On War*, (The Journal of Military History, Vol. 78, Jan., 2014): pp. 271-331.
- Sumida, J.T., *Decoding Clausewitz: A new approach to On War*, (Lawrence, KS: University Press of Kansas, 2008).
- Sumida, J.T., *The Relationship of History and Theory in On War: The Clausewitzian Ideal and Its Implications*, (The Journal of Military History, Vol. 65, No. 2, Apr., 2001), pp. 333-354.